ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ

BİLİMSEL ARAŞTIRMA PROJELERİ KOORDİNASYON BİRİMİ

PROJE BAŞLIĞI

Disiplinler Arası İlişki Açısından İslam Düşünce Geleneğinde Hikmet Kavramının İncelenmesi ve Değerlendirilmesi

SHD-2022-2399

Hızlı Destek Projesi

SONUÇ RAPORU

Proje Yürütücüsü:

Doç. Dr. Ferhat Gökçe

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Temel İslam Bilimleri (Hadis)

Proje Araştırmacıları:

Prof. Dr. AHMET YILDIRIM	AYBÜ İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. CENSU ÜÇER	AYBÜ İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. ÖMER YILMAZ	AYBÜ İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. MEHMET ÜNAL	AYBÜ İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. FATMA BAYRAKTAR KARAHAN	AYBÜ İlahiyat Fakültesi
DR. ÖĞR. ÜYESİ HALİL İBRAHİM DOĞAN	AYBÜ İlahiyat Fakültesi

11/ 2023

ANKARA

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Candan	AYBÜ İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Bünyamin Erul	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İhsan Koçak	AYBÜ İlahiyat Fakültesi Yüksek Lisans Öğrencisi
Doç. Dr. Hikmet Yağlı Mavil	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dr. Özkan Tekin	Milli Eğitim Bakanlığı Emekli Öğretmen.
Prof. Dr. Osman Aydınlı	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdulalim Demir	Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
Prof. Dr. Müfit Selim Saruhan	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Gürbüz Deniz	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Behlül Tokur	AYBÜ İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Sakin Özışık	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Muhammed Ali Yazıbaşı	AYBÜ İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Kenan Özçelik	AYBÜ İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Yüksel Salman	AYBÜ İlahiyat Fakültesi

TEŞEKKÜR

Bu çalışma, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Bap Projeler Ofisi desteklenen 2399 ID proje numaralı ve SHD-2022-2399 proje kodlu “Disiplinler Arası İlişki Açısından İslâm Düşünce Geleneğinde Hikmet Kavramının İncelenmesi ve Değerlendirilmesi” ismiyle kabul edilen proje kapsamında yayımlanmaktadır.

İÇİNDEKİLER

ÖZET……5
ABSTRACT…….6
1. GİRİŞ AMAÇ VE KAPSAM……
2. GENEL BİLGİLER……...
3. GEREÇ VE YÖNTEM……..
4. BULGULAR……...
5. TARTIŞMA VE SONUÇ……...
6. KAYNAKLAR……
7. EKLER……

ÖZET:

İslam Düşünce geleneğinde neredeyse bütün ilmi disiplinlerin ilgi alanına giren ortak ortak kavramlardan birisi hikmettir. Hikmet tarihi süreç içerisinde Kur'ân, Sünnet ve bu iki temel kaynağa bağlı olarak teşekkül eden hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf gibi disiplinlerin en başta gelen kavram, konu veya ilgi alanlarından birisi olmuştur. Kur'an'ın ve hadislerin de referansta bulunduğu bu kavrama her disiplin kendi zaviyesinden bir anlam yüklemiştir. Her disiplinde ortak yönleri bulunmakla birlikte farklı yönlerinin bulunması bu kavramın disiplinler arası bir çalışmada ele alınması gerkliliğini doğurmuş eldeki projenin hazırlanmasının en temel faktörü olmuştur. Projede ön görüldüğü üzere hikmetin teorik yönünün yanında pratik bir yönü de bulunmaktadır. Bu açıdan felsefede hikmetin pratik yönü projede özel araştırmaya konu olmuş, Arap Dili ve Edebiyatı, Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelam, Tasavvuf, Mezhepler Tarihi, Din Psikolojisi, Din Eğitimi gibi disiplinlerde hikmet ayrı aryı alan uzmanlarınca araştırılmıştır. İlmi disiplinlerin yanı sıra ehl-i sünnet kelam ekolleri ile şii düşüncede de hikmet özel başıklarla incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Düşünce Geleneği, Hikmet, Temel İslam Bilimleri, Felsefe ve Din Bilimleri

ABSTRACT:

One of the common concepts that are of interest to almost all scientific disciplines in the Islamic Thought tradition is wisdom (hikmah). Throughout the historical process, wisdom (hikmah) has become one of the leading concepts, subjects or areas of interest in disciplines such as the Quran, the Sunnah and hadith, fiqh, kalam and mysticism, which are formed depending on these two basic sources. Each discipline has assigned a meaning from its own perspective to this concept, which is also referenced in the Quran and hadiths. Although it has common aspects in every discipline, the fact that it has different aspects has led to the necessity of addressing this concept in an interdisciplinary study and has been the most fundamental factor in the preparation of this project. As foreseen in the project, wisdom (hikmah) has a practical aspect as well as a theoretical aspect. In this respect, the practical aspect of wisdom (hikmah) in philosophy has been the subject of special research in the project, and wisdom (hikmah) has been researched by experts in separate fields in disciplines such as Arabic Language and Literature, Tafsir, Hadith, Fiqh, Kalam, Sufism, History of Sects, Psychology of Religion, Religious Education. In addition to scientific disciplines, wisdom (hikmah) has also been examined under special headings in Ahl al-Sunnah Kalam schools and Shiite thought.

Keywords: Islamic Thought Tradition, Wisdom, Basic Islamic Sciences, Philosophy and Religious Sciences

1. GİRİŞ AMAÇ VE KAPSAM

Tarih içerisinde birçok din, kültür ve ilmin ilgi alanına giren ortak kavramlar olmuştur. Bunların en başta geleni İslâm kültür ve medeniyetini birçok yönden ilgilendiren "hikmet" kavramıdır. Hikmet, İslâm ilim geleneğinin en temel, İslâm geleneğinde ortaya çıkan ilmî disiplinlerin tamamını yönlendiren ve bu ilimlerin tamamının ilgilendiği kavramlardan birisidir. İslâm dünyasında son asırlarda ilmî disiplinlerin ayrı ayrı kendi bünyeleri içerisinde çalışmalar yürütmesi ilmî açıdan birçok faydayı temin etmiştir. Ancak uzun zamandan beri yürütülen bu çalışmaların ulaştığı seviyeye dönüp bakıldığında disiplinler arası ilişkinin ihmal edildiği dolayısıyla bu ilişkiyi kuran ve daha sağlıklı daha bilimsel neticelere ulaşan çalışmaların yürütülmesi gerektiği kanaati ortaya çıkmıştır.

Bu kanaat bizi disiplinler arası ortak kavramları yeniden düşünmeye bu kavramlar üzerinde derin tahlillere yöneltmektedir. Bunların en başta geleni hiç şüphesiz hikmet kavramıdır. Bu kavramın her şeyden önce ontolojik bir temeli vardır. Kavram hâkim ismiyle yüce yaratıcı, hikmeti tebliğ eden ve hikmet sahibi olan peygamberler ve yine hikmetle donanması gereken insanların kuşanması gereken eylem içeriği ağırlıklı bir kavram olarak tezahür etmektedir.

Öte yandan hikmet aynı zamanda ilimler geleneğinin tamamında etkin olmuştur. Bu kavram hikmet sevgisi anlamına gelen felsefenin; hikmet olarak anılan Kur'ân'ın, Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarının –bazı düşünürler sünnetin hikmet olduğu ifade edilmektedir-, aynı zamanda Kur'ân'ın anlaşılması ve yorumlanması için de kullanılmak suretiyle Tefsir'in, sünnetle ilişkisi ve Hz. hadislerinin yorumu için kullanımıyla Hadis ilminin referansta bulunduğu bir kavram olmuştur. Hikmet aynı zamanda Kelam ve Tasavvuf'un da en önemli kavramları arasındadır. Bu temel kavram üzerine ayrı branşlarda çeşitli çalışmalar yapılmışsa da kavramı temele alıp bu kavram etrafında ilimlerin temel yaklaşımları, temel probematikleri bir arada değerlendirilememiştir. Eldeki bu çalışma birçok disiplinde hikmet kavramın ortaya çıkış ve gelişim süreci, diğer disiplinlerle ilişkisi ve geçmişten günümüze intikal süreci ile ilgili önemli referans kaynağı olmaya taliptir. İlimler arasında hikmet etrafındaki meseleler ve bunlara dair değerlendirmeler sizlere takdim ettiğimiz bu çalışmanın en temel hedefi olarak belirlenmiştir.

Gerek İslâm âleminde, gerek batı literatüründe gerek ülkemizde şu ana kadar çeşitli disiplinlerde hikmet kavramı etrafında birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan sadece ansiklopedi maddeleri genel bir bakış sergileyip çeşitli disiplinler altında konu ve kavramı açıklığa kavuşturmaya çalışmıştır. Ancak bu çaba deskritptif olmaktan öteye geçmemiştir. Bunun ötesinde daha derinlikli ve ilişkileri daha kapsamlı değerlendiren çalışmalara ihtiyaç duyulacağı gerçeği bizleri takdim ettiğimiz bu çalışmaya yöneltmiştir.

Çalışmanın öncelikli amacı disiplinler arası ilişkinin bir örneğini teşkil etmesi açısından ortak bir kavram olan hikmet kavramını etraflı bir şekilde incelemek, İslâm geleneğinde bu kavramın kullanım alanlarını, çeşitli disiplinlerde kazandığı anlamları ve kullanıldığı anlamları tespit etmektir. Hikmet terimi hem dini hayatta hem de dini literatürde sıkça kullanılan terimlerdendir. Tek bir

disiplinin sınırlarına sığmayacak kadar geniş olan hikmet teriminin edebî, kelâmî, fıkhî ve tasavvufî boyutları bulunmaktadır. Tefsir, hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf Mezhepler Tarihi ve Felsefe gibi çeşitli ilmi disiplinde hikmet kavramına yönelik temel problemlerin tespiti ve bu problemler üzerine çözüm önerileri sizlere takdim ettiğimiz bu kitabın amaçları arasında yer almaktadır.

Disiplinler arası ilişkinin doğru bir şekilde ve sağlıklı bir zeminde yürütüldüğünde önemli sonuçlar çıkaracağını hikmet kavramı üzerinden görmüş bulunmaktayız. İslâm geleneği içerisinde hüküm-hikmet dengesi yitirildiğinde İslâm'ın özünden uzaklaşılacağı sadece hüküm ya da sadece hikmetten değil hüküm ve hikmetin ancak birlikte ve birbirini tamamlayacak bir şekilde yürütülünce başarıya ulaşılacağı hakikatini hatırlatmak istiyoruz.

Eldeki bu çalışma Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölüm başkanı Prof. Dr. Ahmet Yıldırım hocamızın teklifleri ile bölümümüzün ortak bir çalışması olarak planlanmış ve bir proje olarak hazırlanmıştır. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi'ne 14.10.2022 tarihinde "Disiplinler Arası İlişki Açısından İslâm Düşünce Geleneğinde Hikmet Kavramının İncelenmesi ve Değerlendirilmesi" ismiyle Bilimsel Araştırma Projesi (Proje ID 2399, Proje Kodu. SHD-2022-2399) olarak sunduğumuz proje kabul edilmiş ve tamamlanmıştır.

Projenin öncelikli amacı disiplinler arası ilişkinin bir örneğini teşkil etmesi açısından ortak bir kavram olan hikmet kavramını etraflı bir şekilde incelemek, İslâm geleneğinde bu kavramın kullanım alanlarını, çeşitli disiplinlerde kazandığı anlamları ve kullanıldığı anlamları tespit etmektir. Hikmet terimi hem dini hayatta hem de dini literatürde sıkça kullanılan terimlerdendir. Tek bir disiplinin sınırlarına sığmayacak kadar geniş olan hikmet teriminin edebî, kelâmî, fıkhî ve tasavvufî boyutları bulunmaktadır. Tefsir, hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf Mezhepler Tarihi ve Felsefe gibi çeşitli ilmi disiplinde hikmet kavramına yönelik temel problemlerin tespiti ve bu problemler üzerine çözüm önerileri projenin amaçları arasında yer almaktadır.

Projenin en temel gerekçesi ise disiplinler arası ilişkinin doğru bir şekilde ve sağlıklı bir zeminde yürütüldüğünde nasıl sonuçlar çıkarılacağını önemli bir kavram üzerinden ortaya koymaktır.

2. GENEL BİLGİLER

Projenin konusu İslâmî İlimler Fakülteleri ile İlahiyat Fakültelerinde bulunan birçok anabilim dalı ile alt bilim dalının ilgi alanına girmektedir. Hikmet kavramının ilgili olduğu her bir disiplinden bir araştırmacı sorumlu olarak ilgili alanda ve diğer alanlarla ilişkisinde hikmet kavramını tahlil edilmeye çalışılmıştır. Buna göre proje aşağıda belirlenen araştırmacıların sorumluluğunda yürütülmüştür:

1. Tefsir; Prof. Dr. Mehmet Ünal
2. Hadis; Prof. Dr. Ahmet Yıldırım
3. Kelam; Dr. Öğr. Üyesi Fatma Bayraktar Karahan
4. Tasavvuf; Prof. Dr. Ömer Yılmaz
5. Mezhepler Tarihi: Prof. Dr. Cenksu Üçer

İsimleri belirtilen ve kendi ilim dallarında hikmet kavramının temel problemlerinin tespiti ve bunlar üzerine geçmişte yapılan çabalar ile günümüzde yapılması gereken çabalar, atılması gereken adımların neler olduğu üzerine tespitlerde bulunan araştırmacılar temel başlıklar altında belirledikleri konuları kendi disiplinlerine ayrılan bölümler ve çeşitli başlıklar altında ele almışlardır. Burada bölüm sorumluları alt problemlere dair meseleleri ve bu meselelere dair tespit ve çözüm önerileri kendileri sunduğu gibi ilgili kavram üzerine çalışmaları bulunan başka araştırmacılara da tevdi edilmiştir.

"Efrâdını câmî, ağyârını mânî" bir tarzda ve "muhtasar ve müfîd" bir üslûpla hikmet kavramını ifade etmenin zorluğu aşikârdır. Zira asırlardır hakkında pek çok eser yazılan, pek çok fikir üretilen hikmet kavramının sınırlı bir hacim, zaman ve zemin içerisinde ele alınmasının güçlüğü ortadadır. Ancak hikmet teriminin dil, felsefe, kelâm, fıkıh ve tasavvuf, tefsir ve hadis açısından nasıl anlaşıldığı ve nasıl yorumlandığı hususu imkânlar ölçüsünde ve disiplinler arası ilişki ve temel problemler merkezinde ele alınmaya çalışılmıştır.

Projenin kapsamı hikmet kavramının ilgili olduğu ilim dallarında bu kavramın kullanıldığı anlamlar üzerinden bir değerlendirmede bulunup diğer alanlarla bir mukayesesini yapmaya imkan sunmaktadır.

Araştırma konusu, her bir ilim dalında hikmet kavramının temel işlevleri ve hikmet kavramı üzerindeki problemlerin tespiti ve problemlere dair çözümler üzerine odaklanılmıştır. Kavramla ilgili etkileme, etkilenme başka bir ifade ile etkileşim üzerinde durulacağından konu dinler ve kültürler arası bir boyut arz etmektedir. Bu çerçevede hikmet kavramında diğer kültürlerin İslâm kültürü ve medeniyetine etkileri ile İslâm kültür ve medeniyetinin diğer kültürlere etkisi de hikmet özelinde incelenmiştir.

3. GEREÇ VE YÖNTEM

Projenin amacı başlangıcından günümüze kadarki süreci kapsayacak şekilde ilmi disiplinlerde hikmet kavramının nasıl ele alınıp değerlendirildiğini tespit etmeye yöneliktir. Ayrıca 14 asırlık İslam

Kültür tarihinin dönemleri, her dönemin ana temaları, tartışma konuları, etkin şahsiyetleri, literatür gelişimi gibi hususlar tespit edilerek bir taslak halinde hadis ve ilim câmiasına sunulacaktır. Projenin söz konusu amaçlarına ulaşmak için ilk dönemden günümüze kadar hadis tarihi yazımı ile ilgili kitap, makale ve belgelerden faydalanılacaktır.

Projesinin amaç ve hedeflerine ulaşabilmesi için literatür taraması, veri analizi ve değerlendirme olmak üzere üç aşamada çalışmalar yürütülecektir. Literatür tespiti ve taraması, her bir disiplinin kendisine ait temel kaynaklarının belirlenmesinden sonra bu kaynakların taranması, bunlardan verilerin listelenmesi ve değerlendirilmesi şekilde yürütülecektir. Her bir disiplin için klasik ve modern kaynaklardan yararlanılacaktır. Tüm bu aşamalarda nitel araştırma yöntemlerinden belgesel tarama tekniği kullanılmıştır. (*Niyazi Karasar, Bilimsel Araştırma Yöntemi, Nobel Yay., Ankara, 2016., 230)*

Dokuman metodu olarak ifade edilen belgesel tarama, var olan kayıt ve belgelerden veri toplama tekniğidir. Bilgide birikim ve süreklilik belgelerle sağlandığı için hikmet kavramının tahliline dair belirlenen usuller, kronolojik ve ilmî disiplinlere göre her disiplinde kazandığı temel anlamlar, kavramla ilgili temalar, tartışma konuları ilgili doküman ve belgeler incelenerek içerik analizi tekniği (*Nuri Bilgin Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi, Siyasal Kitapevi, Ankara, 2014, 2)* ile incelenerek projemize kaynaklık edecek bilgilere ulaşılmıştır.

4. BULGULAR

Hikmet kavramının tahliliyle İslâm geleneğinde bazı temel kavramların tek bir disiplinin sınırlarına hasredilemeyeceği, bu kavramları incelerken birçok disiplinin verilerinden yararlanılması, kavramla ilgili her bir alanda uzman olan akademisyen ve araştırmacıların değerlendirmeleriyle ortaya konulması gerektiği kanaati hâsıl olmuştur. Bu tür ilmî kavram ve konulara bütüncül bir bakışla ele alınması zarureti de elde edilen bulgular arasındadır.

Araştırma projesinde elde edilen bulgular proje taslağında sunulan hipotezlerle örtüşmektedir. Bu bulguları şöyle sıralayabiliriz:

- İslâm kültüründe hikmet kavramının diğer din, kültür ve medeniyetlerden farklı ve kendisine mahsus yönleri bulunmaktadır.
- İslâm kültüründe hikmet sadece felsefenin değil, temel İslâm bilimlerinin de ilgilendiği bir kavram olmuştur.
- Hikmet kavramının her bir disiplinde farklı tezahürleri bu kavramda ittifak edilecek bir tanımı güçleştirmiştir.
- Hikmet, İslâm'ın Kur'ân ve Sünneti esas alarak önerdiği külli ilim tasavvufunu ifade eden kavramlardan biridir. Hikmet, ilim ve marifetle ilişkili ancak onlardan ayrı ve kendine mahsus sınırları ve hususiyetleri olan bir kavramdır.
- Bilgi (ilim) ve hikmet birbiriyle ilişkili ise de birbirinin aynı değildir.
- Hikmet, hükmün muhatap aldığı gerçekliğin içyapısının idrakini amaçlar. Hikmetin bu yönü farklı disiplinlerde farklı yönlerde tezahür etse de iç ve bâtına odaklanması itibariyle müşterektir.
- Hikmet kavramı "hikemî" olarak adlandırılabilecek dini nasların yorumu ile de ilgilidir. Âyet ve hadislerin söylenme sebepleri anlamında bir ilim dalı olarak teşekkül etmemiş olsa da bunun örneklerini verenler ve örneklerinin verildiği eserler ya da eserlerde bölümler yer almıştır.
- Şerî hükümlerin hikmetlerini inceleyen bir ilim dalı olarak bahsedilen "İlmu hikmeti't-teşrî" bir ilim olma hüviyetini kazanamamıştır. Bunun ön önemli sebebi hüküm ağırlıklı ilim anlayışının hâkimiyetidir.
- Hikmet neden? Ve niçin? Sorusunun cevabını ararken ne? Sorusundan ya da malumattan bağımsız hareket edemez. Bu anlamda ilim ve hikmet, zâhir ve bâtın ya da ilim ve marifetin birlikteliği gereklidir.
- Hikmetin önemli bir boyutu insanın ben bilgisine, ben idrakine kavuşması için ona yol çizmesidir. Bütün bilgilerin nihai amacı insanın kendini bilmesidir ve bu bilmede hikmet belirleyicidir.

5. TARTIŞMA VE SONUÇ

Proje taslağında hikmet kavramının ilgili olduğu tüm alanlara dair bir araştırma başlığının yer alması planlanmış ve Tefsir, Hadis, Kelâm, Mezhepler Tarihi, Felsefe, Din Eğitimi, Din Psikolojisi, Arap Dili ve Edebiyatı gibi alanlarda hikmet kavramı tahlil edilmiştir. Proje kapsamında Fıkıh, Felsefe'de teorik hikmet ve Türk İslâm Edebiyatında hikmet konuları planlanmasına rağmen araştırma projesine dâhil edilememiştir. İlgil bölümlerden sorumlu araştırmacılar bu konulara dair araştırmalarını tamamlayamamışlardır. Her biri müstakil araştırmalara konu olan başlıklar ve bu başlıklar altında tartışılan konular ve ulaşılan sonuçlar ise sırasıyla şu şekildedir:

Hikmet Kavramının Semantik Tahlili ve Mütenebbî Şiirlerinde Hikmet

Mehmet CANDAN

حَكَم fiili Arap dilinde ilk defa *menetme/engelleme* anlamında kullanılmıştır. Bu kökten türeyen kelimelerin semantik evrimi analiz edildiğinde zamanla anlam genişlemesine uğradıkları, *basiret sahibi ve bilge olmak, yönetmek, hükmetmek, sağlamlaştırmak, hakem tayin etmek* gibi yeni anlamlar kazandıkları görülmektedir. Ancak kazandıkları yeni anlamlarla birlikte özlerinde *menetme/engelleme* manasını korumuşlardır. Zira bu kelimeler ile elde edilen manalar genelde zulmün, ifsadın, kaosun, fiziksel ve ahlâkî çöküşün engellenmesi ile ilgilidir.

Hikmet, bilgelik ve ferasetin bir ifadesi olup yaşamın karmaşıklığına daha iyi anlam kazandıran ve insanların daha sağlıklı, anlamlı ve etik yaşam biçimleri benimsemelerine yardımcı olan bir meziyettir. İnsanlar, hikmeti kullanarak sorunlarını aşabilir, ilişkilerini güçlendirebilir ve kendini cehaletten, hatalardan ve hayatı ile ilgili yanlış kararlar almaktan koruyabilir. Bu nedenle hikmet, bireyler ve toplumlar için son derece değerli bir niteliktir.

Mütenebbî'nin şiirlerinde hikmet, dünya hayatı, bilgelik, yaşamın anlamı ve ahlâkî erdemler gibi evrensel konular ekseninde şekillenmektedir. Şair, bu temaları zengin bir dil ve derin düşünsel katmanlarla işleyerek okuyucularını düşündürmeye, sorgulamaya ve hikmeti araştırmaya yönlendirmektedir. Mütenebbî'nin şiirlerindeki derin hikmet, onun şiirlerinin özgün ve unutulmaz yönlerinden birini oluşturmaktadır.

Mütenebbî şiirlerinde dilin, edebiyatın ve felsefenin inceliklerini ustalıkla kullanmış, Arap şiirinin en önemli temalarını işlemiş, övgü, yergi, öğüt, hikmet gibi türlerde başarılı örnekler vermiştir. Onun şiirleri, Arap edebiyatında ve kültüründe derin izler bırakmış, atasözü hâline gelmiş ve nesilden nesile aktarılmıştır.

En büyük Arap şairlerinden biri olarak kabul edilen Mütenebbî'nin, mücadelelerle dolu geçen hayatı ona engin bir yaşam deneyimi kazandırmıştır. Bu deneyim, onun edebî kimliğiyle birleşince eşine az rastlanan derinlikte ve hikmetler ihtiva eden şiirler ortaya çıkmıştır. O, şiirlerinde dünya hayatının sahteliğini, insanı nasıl aldattığını, ahlâkî meziyetlerin insan için ne denli elzem olduğunu geliştirdiği imgeler ve metaforlar üzerinden somutlaştırmıştır. Böylelikle geriye derin hikmetler barındıran edebî bir kültür hazinesi bırakmıştır.

Kur'an'da Hikmet Kavramı ve Müfessirlerin Yorumlamaları

Mehmet ÜNAL

Kur'an, Arapça bir kitap olarak indirilmiştir. Dolayısıyla dilin tüm inceliklerini ihtiva eden en kadim Arapça bir metindir. Bu metnin anlaşılabilmesinde de vahyin indiği dönemdeki Arapçanın ve incelenen herhangi bir kavramın o dönemdeki kullanımlarının iyi tahlil edilmesi gerekir. Hikmet kavramı da Kur'an'ın kullandığı

omurga kavramlardan birisidir. Kavramın kökü, Kur'an'da 210 kadar yerde muhtelif formlarda kullanılmıştır. "Hikmet", 19 âyette Kitab ile ya da yalın olarak 20 defa geçmektedir. Terim olarak ise tek bir anlama gelmemekte, Allah'a ve insanlara nispet edilmesine göre farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Kavram, Allah için kullanıldığında (el-Hakîm), hükmeden, varlıkları en mükemmel bir ilimle birbirleriyle uyumlu bir şekilde yaratarak düzene koyan ve her şeyi bütün künhüyle bilen anlamında kullanılmıştır. İnsan için kullanıldığında ise kısaca kişinin Allah'ı gereği gibi bilip O'nun ahlakı ile ahlaklanması olarak özetlenebilir. Kur'an'ın hikmet dolu bir kitap olduğu ifade edildiğinde (Kitabu'l-Hakîm) ayetleri sağlamlaştırılmış, şeytan ve taraftarlarının şerrinden, tahrifatından korunmuş kitap manasına gelmektedir. Ayrıca Kur'an özelinde hikmet, emir ve yasakları açık, her türlü karışıklık çelişki ve tutarsızlıktan korunmuş muhkem ayetler anlamında da kullanılmıştır. Bu vasıflar sadece Kur'an için değil de Tevrat, Zebur ve İncil gibi peygamberlere verilen kitaplar için de geçerlidir.

Hikmet, vahyin indiği Arap toplumunda bilinen ve cahiliye döneminde de kullanılan bir işleve sahiptir. İslâm öncesi Araplarının o dönemde öne çıkan şairlere, hatiplere, güngörmüş tecrübeli ve basiretli kimselere hakîm/muhakkem dedikleri, onlardan gelen veciz ve beliğ sözlere de "hikmet" kelimesini kullandıkları bilinmektedir.

Vuzûh ve nezâir müellifleri "hikmet"e ona yakın anlam yüklemişlerdir: Bunlar, mevâiz, fıkıh, fehm/akıl: ince anlayış, ilim, nübüvvet, Kur'an'daki emir ve yasaklarla ilgili öğütler, Kur'an'ın tefsiri, Zebur, Kur'an, sünnet, şer'î hükümlere ait aklın hücceti başlıklarıyla öne çıkmaktadır. Bunun yanında müfessirler, adalet, haşyet, takva, kavilde ve fiilde isabet, ilimle amel, eşyanın özündeki manaları bilip tanımak, eşyayı makamına ve yerli yerine koymak ve Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanmak gibi anlamlar üzerinde de durmuşlardır. Müfessirlerin ilk üç asırda kavrama verdikleri bu anlamlar, sonraki çağlarda müfessirlerin kendi yaşadıkları dönemin ve meylettikleri mezheplerin de etkisiyle daha geniş manada yorumlanabilmiştir.

Hikmet kavramı, hem verilen (mevhibe) hem de öğrenilen bir bilgiyi ifade eder. Bu nedenle Kur'an'da hem peygamberler hem de diğer insanlar için kullanılmıştır. Peygamberler, kendilerine verilen kitap ve vahiy yoluyla bu lütfa nail olmuşlardır. Bu hibe edilen idrak sayesinde insanları kötülüklerden meneden bir düşünceye sahip olmuşlar ve ümmetleri için örnek şahsiyetler olarak görülmüşlerdir. Hz. Muhammed (a.s.) bu halkanın son örneğidir. Kitab yanında ona verilen hikmet, çoğu müfessir tarafından Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerinden oluşan sünneti olarak açıklanmıştır.

Belirtmek gerekir ki "hikmet" peygamberler dışında diğer insanlar içinde söz konusu olabilmektedir. Kendisine böyle bir nimet ve lütfun bahşedildiği insanın Yüce Yaratıcıya iman edip O'nu tanıması ve kullukta bulunması (şükür) hikmetin ona dönük tecellisi olacaktır. Dahası bu insan artık varlığın hakikatini idrak edip söz ve fiillerinde isabetli olma ve hayırlı işleri yapabilme yetisine sahip olabilecektir. Bir diğer ifadeyle insanın kâinat kitabının son tercümanı olan Kur'an'ı anlaması (fehm, fıkıh), kavraması (va'y) ve ilahî ahlakla ahlaklanması, bu hikmet sayesinde gerçekleşebilecektir.

Kavrama yüklenen anlamlardan birisi de isabetli karar verebilmektir. Bundan dolayı doğru düşünceye de hikmet denildiği gibi aynı zamanda kişiyi cehaletten koruduğu için akla hikmet denilmiştir. Buna göre hikmet, vahyin akılla buluşması sayesinde insanın davranışlarını yönlendiren, etkileyen ve yeni bir formla ortaya çıkararak insanoğlunun varlıkla ilişkisini doğru olarak belirleyen tüm bilgi ve çabalarını içine alan, insanî söz ve fiilleri de ifade edebilmektedir. Ayrıca el-Hakîm olandan gelen bu hikmet dolu kitabın idrak edilip anlaşılması yanında bu Hak dini tebliğ edip ona davet yaparken de doğru metot, isabetli yaklaşım ve planlarla bunun yapılması da (hikmetle davet), bu kitabın sahibinin istediği hususlardandır.

Sünnet-Hikmet İlişkisi

Bünyamin ERUL

Kur'an'ın en temel kavramlarından olan hikmet kavramı, tarih boyunca ilim geleneğimizdeki birçok branş tarafından kullanılmış ve belki de İslam düşüncesinin en kilit kavramlarından biri olmuştur. Pek tabiidir ki her bir ilim bu kavramı kendi zaviyesinden tanımlamış ve ona kendi ilkeleri ve hedefleri doğrultusunda bir çerçeve çizmiştir.

İlgili âyetlere bakıldığında Hikmet'in Allah tarafından Peygamber'ine indirilen ve Peygamber'i tarafından da insanlara öğretilen ilâhî menşeli bir öğreti olduğu anlaşılmaktadır. Aslında ilk vahyin gelişinden itibaren Kitap

ve Hikmet, Hz. Peygamber'in iki temel ilâhî kaynağıdır. Ancak Hikmet, kaynağı itibariyle ilahî, alıcısı ve öğreticisi itibariyle de nebevî ve beşerî bir öğretidir. Hz. Peygamber'in Kur'an dışında elde ettiği bilgiler, düşünceler aslında söz konusu Hikmet'i oluşturmaktadır. Cibril'in Kur'an vahyi dışında verdiği bilgiler, farklı şekillerde Hz. Peygamber'e arz edilen bilgiler, ilham, tefekkür ve rüya bu cümledendir. Tabi ki Hz. Peygamber'in fetaneti, feraseti, basireti ve siyaseti de bu Hikmet'e yansımaktadır.

Allah Rasûlü, Hikmet'i sadece Allah'tan almakla yetinmez, onu talim ve tatbik etmekle de mükelleftir. Onun tatbikatı sünnetinde, talimatı ise hadislerinde ortaya çıkmaktadır. Diğer bir ifade ile Hz. Peygamber, Hikmet'i hem teorik hem de pratik olarak yaşamak ve yaşatmakla yükümlüdür. Dolayısıyla Hadis, Hz. Peygamber'in veciz sözlerini, Sünnet de onun davranışlarını ifade ederken; Hikmet ise her ikisini birden içkindir. Onun daveti, tebliği, talimi, tatbiki, cihadı, sulhu nasıl daima hikmete dayalı ise değişik vesilelerle dile getirdiği özlü sözleri de hep Hikmet'e dayalıdır. Bu açıdan Hikmet, Hz. Peygamber'in halini, kalini, kısaca bütün hayatını kuşatmaktadır. Diğer bir ifade ile Hikmet, Hz. Peygamber'in örnek ahlâkını, hayat felsefesini, zihniyetini, fesâhatını, ferâsetini, basiretini, siyasetini ve tüm bunların hayata geçirilmesini ifade eder.

Allah Rasûlü, o hikmetli sözlerinde bizatihi Hikmet'ten de söz etmiş ve o kavrama bağlamına göre farklı anlamlar yüklemiştir. Bu kullanımlarda, hikmetli söz, şiir, davranış, isabetli yargı, bilgi, mesaj ve inanış gibi çeşitli anlamlar öne çıkmaktadır. Kendisine "cevâmiu'l-kelim" yani özlü söz söyleme yetisi verilen Hz. Peygamber'in her biri hikmet yüklü olan bu hadisleri, erken dönemden itibaren âlimlerin ilgi odağı olmuş ve birçok derlemeler ortaya konulmuştur. Dilcisiyle, tasavvufçusuyla birçok âlim yapmış olduğu derlemeleri kendi branşı zaviyesinden de yorumlamış ve asırlar boyunca çok nitelikli eserler telif etmişlerdir.

Netice itibariyle Allah'tan gelen Hikmet'i, Peygamberi aracılığıyla öğrenen sahabeden itibaren Müslümanlar, Kitab'ın yanısıra Hikmet gibi ilâhî bir mevhibe sahibi olduklarının bilinciyle hareket etmeli ve Allah Rasûlü'nün hayatı boyunca yaptığı gibi daima Hikmet'le hareket etmeli, Hikmet'le konuşmalı, Hikmet'le düşünce üretmelidirler.

Merhum Mehmet Akif'in dediği gibi:

Allah'a dayan, sa'ye sarıl, Hikmet'e râm ol,

Yol varsa budur, bilmiyorum başka çıkar yol!

Hikmet Hadisinin Tahrîci ve Yorumlanması

Halil İbrahim DOĞAN

İslâm düşüncesinde önemli bir yeri olan hikmet hadisi, kaynak açısından üç farklı türde telif edilen hadis eserlerinde geçmektedir: Temel hadis kitapları, derleme türü çalışmalar ve halk dilinde meşhur olmuş hadislerin toplandığı eserler. Son ikisinde hikmet hadisi senedi olmadan nakledildiği için sıhhat açısından bir şey söylemek mümkün olmasa da isnâdıyla beraber bulunan kitaplarda her bir tarik tek tek incelenmiştir. Bunun sonucunda hikmet hadisi ve benzerlerinin farklı râvîlerden merfû', mevkûf, maktû' ve mürsel olarak rivayet edildiği tespit edilmiştir. Aslında hikmet hadisinin senedi farklı olduğu gibi metin açısından da benzer bir durum vardır. Şayet bu değerlendirme kendisine aitse Suyûtî hikmet hadisini hasen olarak kabul etse de merfû' hâlinin sened açısından zayıf olduğunu görülmüştür. Ayrıca birçok âlim de Ebû Hureyre'den nakledilen merfû' tarikin senedinde yer alan râvî İbrâhîm b. el-Fazl'ı tenkid etmektedir. Yine Zeyd b. Eslem'den gelen mürsel tarik de senedindeki bazı râvîlerden dolayı zayıftır. Mevkûf rivayetlerin senedi olmadığı için bir değerlendirme yapmak mümkün olmasa da maktû' olanların bazılarının sağlam olduğu belirlenmiştir. Ancak bu rivayetleri tâbiî râvî'nin "önceleri denilir ki" şeklinde nakletmesinden dolayı kesin olmasa da sahâbeye ait olma ihtimali de vardır. Dolayısıyla hemen her ilim dalında genellikle Hz. Peygamber'e nispet edilerek kullanılan hikmet hadisinin sened açısından maktû' olanların birkaçı hariç en azından zayıf olduğu tespit edilmiştir.

Hikmet hadisinin bulunduğu temel hadis kaynaklarından İbn Mâce ve Tirmizî'nin *es-Sünen*'lerine yazılan şerhlerde çok fazla yorumun olmamasını hadisin sıhhatine bağlamak mümkündür. Zira hadise "hasen" hükmü veren Suyûtî'nin *el-Câmi'u's-sagîr*'i ile derleme olan hadis kitapları üzerine yazılan şerhlerde de daha fazla açıklama ve değerlendirme bulunmaktadır. Ancak hadisin yorumlarının temel dayanağının Tûribiştî ile Beyzâvî

olduğunu söylemek mümkündür. Zira daha sonraki ulemanın bu iki âlimden birinin ya da ikisinin açıklamalarına yer verdikten sonra birçoğu az da olsa kendi değerlendirmelerine yer vermektedir. Şerhlerde genellikle önce "kelime, hikmet, hakîm ve dalle" sözcükleri açıklanmakta ve sonrasında ise hadisin *"Onu nerede bulursa almaya daha çok hak sahibidir."* kısmın yorumlanmaktadır. Kavramlar hakkında hemen hemen benzer yorumlar olmakla birlikte hikmetin bulunduğu yer için de aynı şey ifade edilebilir. Âlimler, çoğunlukla hikmetin ilim olduğunu düşünürken bir kısmı ilmi hikmetin bir parçası şeklinde telakki etmekte ve bazıları da amel yönüne de temas etmektedir. Hadisin yorumunda vurgulanan husus ise hikmet bir gayr-i müslimin ya da daha düşük bir kimsenin yanında olsa bile Müslümanın onu almasıdır.

Hadis Yorumculuğu Bağlamında Hikmetin Yorumla İlişkisi

Ferhat GÖKÇE

Hikmet yorumculuğu kapsamlı müstakil bir literatüre sahip olmasa da hikmet-i teşrî' ismiyle müstakil bir ilim dalı altında değerlendirilebilecek bir alana sahiptir. Bu alanda hadislerin de söylenme maksadı açısından yorumlara tâbi tutulduğunu görmekteyiz. Hakîm et-Tirmizî'nin *Kitâbu'l-Menhiyyât*'ı ve son dönem âlimlerinden Şah Veliyullah ed-Dihlevî'nin fıkıh ve tasavvufu cem eden bir yapıya sahip *Huccetullahi'l-Bâliğa*'sı gibi bazı müstakil eserlerle örneklerini gördüğümüz hikmet yorumculuğu hükümlere göre oldukça azınlıkta kalsa da klasik fıkıh eserlerinde ve hadis şerhlerinde yer almaktadır.

Hadislerdeki hikmet yorumculuğunda tasavvufun öncü bir konumda olduğu görülmektedir. Tasavvufî hadis yorumculuğunun doğrudan yorumlamayı temel alma, diğer bir tâbirle hadislerdeki maksatları tespit etme anlamında en önemli yönlerinden birisi hadislerdeki hikmetlerle ilgilidir. Sûfîler hadis yorumlarında tasavvufî, ahlâkî ve bâtınla ilgili unsurlara hadislerin hikmetlerini, hadislerin neden ve niçin irâd edildiğini tespit ederken yer vermektedirler. Hadislerin işârî ya da bâtın mânası tüm sûfîlerde hikmet olarak görülmekle birlikte Dihlevî gibi bazı âlimler tarafından hadis ilimlerinin en üstünü olarak kabul edilen hikmetu't-teşrî' bağlamında hadislerin hikmeti, işârî yorumlardan farklı olup hadislerin neden ve niçin irâd edildiği, Hz. Peygamber'in sözü söyleme maksadı ile ilgilidir. Hadislerin hikmetlerine dair yorumları, Hakîm et-Tirmizî, Sadreddin Konevî, Muhyiddîn İbnü'l-Arabî gibi müellifler daha derinlikte ele almışlardır. Hikmet yorumculuğu da tıpkı işârî yorumlarda olduğu gibi sûfîlerin bâtın anlayışlarına paralel bir şekilde amelî ve nazarî tasavvufta farklılaşmaktadır. Hadislerdeki hikmetlerin yorumuna dair en güzel örnekleri sûfîlerin hadis yorumlarında görmekle birlikte, hikmet yorumlarının en aşırı örneklerini de yine tasavvufî yorumlar içerisinde görmekteyiz.

Sûfîlerin hadis yorumlarındaki en özgün yönlerinden birisi hadislerdeki hikmet, sebep ve sırlara yönelmiş olmalarıdır. Bu yorumlarda her ne kadar lafızlardan istifade edilse de esas gaye lafızları açıklamak ve tefsir etmek değildir. Bu yüzden sûfîlerin hadislerdeki hikmetlere dair açıklamaları tam bir yorum mahiyeti taşımaktadır. Sûfîlere göre esas gaye de hadislerin gerek işârî açıdan gerek hikmetleri açısından yorumlanmasıdır. Ancak hikmete dayalı yorumlar yorum bakımından önemliyse de bu sûfîlerin hikmete dair tüm yorumlarının isabetli olduğu anlamına gelmemektedir. Nitekim hikmetlere yönelik pek çok yorumunun aslında nazarî irfânı temellendirmeye yönelik olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra hikmete dair yorumların her zaman için objektif bir mahiyete sahip olduğunu ve bir hadisin bir ya da birden fazla hikmetinin söz konusu olabileceğini de göz önünde bulundurmak gerekir. Bununla birlikte bu alandaki tasavvufî irfânî ya da tasavvufî hikemî yorum çabası, hadis yorumculuğu açısından kayda değerdir.

Daha çok tasavvufî gelenek içerisinde yürütülen hikmet yorumculuğu kanaatimizce hadis yorum çeşitlerinden birisi olarak geçmişiyle ele alınıp değerlendirilmeli, bu alana katkı sağlayan örneklerden istifade ile geliştirilmelidir. Hadislerin neden ve niçin söylendiği ile ilgili tespitler hadislerin daha iyi anlaşılmasına ve yorumlanmasına katkı sağlayacaktır.

Tasavvuf Klasiklerinde "Hikmet" Kavramı

Ömer YILMAZ - İhsan KOÇAK

Bu çalışmada erken dönem sûfiler tarafından hikmete yüklenilen farklı anlamlara değinilmiştir. Şüphesiz kapsam gereği hikmeti bütün yönleriyle ele alabilmek mümkün gözükmemektedir. Muhâsibî, Cüneyd-i Bağdâdî

gibi sûfilerce kurulan, Kelâbâzî, Serrâc, Mekkî, Kuşeyrî, Sülemî, Hücvîri ve Herevî tarafından geliştirilen, akla ve nassa bağlı İslâm tasavvufunun Gazzâlî ile kemâle erdiği varsayılmaktadır. Anlaşılan o ki tasavvuf ehlinde küçük farklılıklarla birlikte hikmet konusunda oluşan ortak nokta, ilmin amelle bütünleşmesidir. Onlara göre ilim amel birlikteliğinde ilim önce gelmekte, ilimsiz hikmet mümkün değildir. Bu bapta hikmet, eşyanın hakikatine dair bilgi edinme olduğundan hikmet ilmin mütemmim cüzü şeklinde telakki edilmektedir.

Hakîm et-Tirmizî, hikmeti Peygamberlerin özelliklerinden saymış, peygamberlere ve velî kullara ihsân edilen ikram olarak yorumlamıştır. Bu ikramdan kastın "bilgi" olduğunu vurgulayan yazarın ıstılahında "Zâhirî ve bâtınî hikmet" dikkat çekmektedir. Müstakil olarak telif ettiği *Kitâbü'l-Hikmet min ilmi'l-Bâtın* adlı eserinde bu konuya özel bir şekilde değinmesi ise onun hikmete verdiği önemi göstermektedir. Bu sûfi, tasavvuf tarihinde hikmet konusunda ismiyle müsemma olan bir zattır.

Serrâc, hikmeti Hâkim et-Tirmizî'den biraz daha farklı yorumlamış, onu "isâbet" ile eş değer görmüştür. *Lüma'*da isâbeti *"Hz. Peygamber'in sünneti, insanlığa öğrettiği gerçekler, ahlâkı, adâbı ve halleri"* şeklinde tarif ederek Peygamber'in her bir davranışını hikmet olarak yorumlamıştır. Yine bu müellif, hikmeti Allah tarafından ârifin kalbine gönderilen vâridat olarak telakki etmiştir. Kendilerine fazilet verilen âriflerin toplumun refahı ve ıslahı için gönderdiğini, hikmet sahibi kişilerin sözlerinin dinlenmesini tavsiye etmiştir. Müellif, böyle yapılırsa ferdin kalbinin güçleneceğine ve mana âleminde yüceleceğine inanmıştır.

Kelâbâzi de Hakîm gibi hikmete çok farklı anlamlar yüklemiş ve hikmeti daha çok ilim, bilgi, kişinin nefsini tanıması ve çıkış yolunu bilmesi gibi değişik tanımlarla izah etmiştir. Müellife göre hikmet ilmine ulaşmak isteyen bir kişinin öncelikle fıkıh ve usûl-ü fıkıh, tevhîd ve mârifet ilimlerini öğrenip gerekli vecibelerini yerine getirmesi lazımdır. Kelâbâzi, hikmet ilmini elde eden ârifin daha sonra havâtır, müşâhede ve mükâşefe ilimleri ile karşılaşacağını dolayısıyla bu ilmin son merhale olmadığına dikkat çekmiştir.

Risâle adlı tasavvuf klasiği yazarı Kuşeyrî ise hikmeti;Hakk'ın velî kuluna katından verdiği özel bir hediye şeklinde yorumlamıştır. Bu hediyelere nail olabilmek için kulun ibadet, muamelat, inanç vb. konularda titiz, gayretli ve samimi olması gerekir. Ayrıca tefekkür, sükût ve açlık bu ilimin elde edilmesi için olmazsa olmaz şartlardandır. Müellife göre hikmet verilen kişiye ârif denir. Ârifin gayreti sonucu kalbinde hikmet pınarları meydana gelecek ve tüm vücuduna sirâyet edecektir.

Menâzilü's-sâirîn müellifi Herevî, hikmeti "vâdiler" bölümünün makamlar cümlesinde ele almaktadır. Herevî'ye göre hikmet "bir şeyi yerli yerince yapmak" şeklinde yorumlanmıştır. Üç farklı derecede hikmeti konu edinen müellif, ilk dereceyi haddi aşmamak, ikinci dereceyi Allah'ın vadindeki rahmeti görebilmek, üçüncü ve son dereceyi ise istidlalde basîret, irşatta hakîkate ulaşma şeklinde açıklar. Ayrıca *Elf Makam* isimli çalışmasının 53. bölümünü hikmete ayıran Herevî, "Evdiye, bidâyet, ebvâb, muamelat, ahlak, usül, ahvâl, velâyet, hakâik ve nihâyet" kavramları ile hikmete farklı açıdan farklı anlamlar yüklemiştir. Müellif, yüklediği bu anlamları Kur'an-ı Kerîm'den delillendirerek açıklamaya çalışmıştır.

İslâm tefekkür tarihinde ayrı bir yeri olan Gazzâlî'ye gelince, o hikmete yeni bir anlam yüklemenin yanında daha ziyade ilk dönem sûfileri gibi benzer görüşler ileri sürerek cevap bulmaya çalışmıştır. O, hikmete Allah'ı bilmek (mârifetullah), Allah tarafından ârife verilen ihsân, bir işin yapılış gayesi, sebebi, işlerin iç yüzü, sır, fazilet gibi manalar vermiştir. Ancak hikmet konusunda onu diğer sûfilerden ayıran en temel farkı, Allah'ın fiillerinde adil olmasıdır. *İhyâ*'nın ilk cildinde bu hususa genişçe değinen müellif, Allah'ın ihsanına mazhar olan kişiyi "Ârif-i billah" şeklinde tanımlayarak bu zevatın özelliklerine detaylı değinmiş ve bunları naslar ışığında delillendirmiştir. Hakîm, Serrâc, Kelâbâzî ve Kuşeyrî gibi Gazzâlî'de hikmetin insandaki merkezinin kalp olduğunu vurgu yapmıştır. Müellif, Kuşeyrî gibi hikmeti mârifetullah kavramı ile açıklamış, tefekkürün ve az yemenin önemine değinmiştir.

Hikmetle ilgili görüşlerine yer verilen öncü tarîkat dönemi pirlerinden Sühreverdî ise hikmeti âyetler ve hadisler ışığında ele almıştır. Farklı bakış açılarıyla hikmeti yorumlayan müellif, genelde kendinden önceki sûfilerin dile getirdiği malumu ilamla yetinmiştir. O, hikmeti yaratıcı tarafından velî olan zâtların kalbine hibe edilen bir nur, Allah'ın muradı, isteği ve amacı, ilim ve amel şeklinde yorumlamıştır. Eşyanın hakikati olan hikmeti bilmeyi alışılmışın dışında "keramet" kavramıyla izaha kalkışması bu dönemde hikmetin anlam olarak evrildiğine işaret etse gerektir. Bu zattan önce yaşayan Kuşeyri, hikmeti Allah'ın veli kullarına lütuf ve ikram ve ihsanı anlamını Gazzali de aynı şekilde uygun görürken, Sühreverdi bunu biraz daha ileri götürüp lütuf ve

keramet şeklinde görmektedir. Burada anahtar kavram olan keramete her ne kadar klasiklerden bazılarınca daha erken dönemde değinilse de buna dair örnekler fazlaca zikredilmemiştir. Anlaşılan, tarikatlaşma döneminde toplumdaki inandırıcılık açısından kerametvari olaylara dikkat çekilmiş, bir anlamda eşyanın hakikati hikmeti görebilmek keramete bağlanmıştır. Nitekim velâyetnâme ve menâkıbnâmelerde hikmet bağlantılı çok sayıda keramet örneklerini görmek mümkündür.

Bir diğer etkin Müceddidiyye piri Ahmed Sirhindî hikmetle ilgili görüşlerinde daha çok didaktik davranmış, ahlaki anlamda müridanını yönlendirme gayreti içinde bulunmuştur. O, yeni bilgilerden öte seleflerden gelen malum bilgilerle iktifa etmiştir.

Özetle, teoriden ziyade pratiğin asıl olduğu zühd ve erken dönem tasavvufunda hikmet, ilim-amel birlikteliği şeklinde ele alınıp toplumda ahlaki umdelerin teşekkül etmesi bağlamında yorumlanırken, İbnü'l-Arabî, Kâşânî gibi bazı tasavvuf erbabınca felsefi kültürün yaygınlaşmasıyla birlikte epistemik bilgi edinme yollarından marifetle ilişkilendirilmiş ve böylece hikmet felsefi bir renge bürünmüştür.

Sûfilerin hikmetle ilgili görüşlerinden elde edilecek çıkarımların iki noktada temerküz ettiği söylenebilir: Bunlardan biri nazari, diğeri ameli boyuttur. Nazari boyut, bir nevi tekvini âyetlere bakıp buradan bazı neticeler elde etmek, Allah'ın kuvvet, kudret ve hikmetini idrak etmek ve O'nu tanımaktır. Ameli boyut, kişinin öğrendiği bilgilerden hareketle bunu fiiliyata taşıması, ilmini eylem ve ahlakla bütünleştirmesidir. Bu durumda sûfiler, ibâdetlerin hükmü kadar hikmetini, zâhiri kadar bâtınını göz ardı etmeyen, maslahat ve maksadı öne çıkaran bir din dilini önemserler. O halde sahih ve Sünnî tasavvuf ehlini diğer ilim erbabından ayıran en temel farklardan biri, meseleye geniş bir perspektiften bakabilme, eşyânın hikmeti ve mâhiyetini kavrama gayreti içinde bulunmalarıdır. Zira İslâmî kozmos, Fussilet 53. âyette beyan edildiği üzere *"İnsanlara ufuklarda ve kendi nefislerinde âyetlerimizi göstereceğiz."* ilâhî emrine uygun olarak Allah'ın işâretleri ve delilleriyle (âyât) doludur. Gerçek bir Müslüman, doğanın her bir veçhesini, numenal dünyadan ayrı fenomenler olarak değil, Allah'ın işâretleri olarak görürler. Bu nedenle sûfîler her şeyin dış görünüş/zâhirinden öte onların içini, özünü, sırrını anlamaya çalışırlar.

Netice itibariyle hikmet gibi pozitif bir kavramın istismarına karşı dikkatli olmakta yarar vardır. Din hakkında yeterli bilgiye sahip olmayanların zaafından faydalanarak onları manipüle etmek ve kendi kötü amaçları için kullanmak isteyenlerin mevcudiyetine karşı uyanık olunmalıdır. "Şeyhin her söylediğinde mutlak bir kerâmet ve bizim bilemeyeceğimiz bir hikmet vardır." diyerek her ağızdan çıkan sözü itirazsız kabul etmek dine ve tasavvufa zarar getirir. Bu da doğal olarak Müslüman toplumda dine ve dindâra karşı bir mesafe, cemiyette bir güvensizlik probleminin doğmasına sebebiyet verir. Kanaatimizce hikmeti illete kurban etmek ne kadar eksikse illeti bilmeden bir hükme gitmek de o kadar eksik ve sakıncalıdır.

Tasavvufta Hikmet-İrfân İlişkisi

Ahmet YILDIRIM

Tasavvufta hikmet çoğunlukla keşf yoluyla ulaşılan tasavvufî bilgiyi ifade etmekle birlikte yine de birbirinden farklı pek çok bağlamda kullanıldığı görülmektedir. Bir sûfînin birbirinden farklı hikmet tanımları ve hikmete dair görüşleri yer alabilmektedir. Bu durumu hikmetin ilgili olduğu geniş alanlarla açıklamak mümkündür. Bununla birlikte sûfilerin hikmeti, zühdde, amelde, ma'rifette, sünnette, hadiste, Kur'an-ı Kerim'de, bâtınî bilgide, velâyette ve son olarak Kur'an-ı Kerim ve hadislerin bâtınî manalarında aradığını söylemek mümkündür. Burada sünnet ve hadise bir parantez açmak gerekirse Sehl b. Abdullah et-Tusterî göre "Hikmet, bütün ilimlerin toplamıdır ve bunların aslı da sünnettir." demiştir. Ebû Talib el-Mekkî de Hz. Peygamber'in sözleri yani hadislerini hikmet olarak tanımlar: "Hikmet, Kur'an'ı açıklayan (şerh), beyân eden mücmelini tafsîl eden hadislerdir" demektedir. Tasavvufta tüm bu alanlarda hikmet, bir yandan pratik/amelî diğer yandan epistemolojik bağlamda kullanılan merkezî bir kavramdır.

Konuya yorum açısından da bakıldığında hikmetin irfânî ve bâtınî yorumla ilgisi olduğu görülür. Nitekim tasavvuf geleneğinde Hz. Peygamber, insanlar içerisinde en büyük hikmet sâhibi olarak görülürken onun hadisleri ve bu hadislerin bâtınî yorumları da "hikmet" olarak görülür. Hikmet kavramının tasavvufta kullanıldığı bağlamlardan birisi, Kur'an-ı Kerim âyetlerinin ve hadislerin birtakım hikmetlerinin, velîlerin kalplerine ilkâ

edilmesiyle ilgilidir. Bu anlamda hikmet, Kur'anı Kerim âyetlerinin ve hadislerin bâtınî manalarını ifade eden bir kavram olarak kullanılmaktadır. Ancak tasavvufta hikmet, hadislerin bâtınî anlamlarının yanı sıra Hz. Peygamber'in sözlerindeki maksatlarına dair tasavvufî yorumlar için de kullanılmaktadır. Hikmet, hadisin bâtınî anlamından bir derece daha farklıdır. Yorum anlamında hikmet, hadisteki hüküm ya da hadisin hükmüne götüren açıklamalar (tefsîr) değil, hadisin zâhirinden doğrudan anlaşılmayan ancak derin düşünce ve tefekkürle hadislerin irâd sebepleri, hadislerde yer alan hükümlerin bazen de cümlelerin ve kelimelerin hangi maksatlarla söylendiğini tespit etmektir. Hadislere neden? ve niçin? soruları soruluyor ve hadisten bu soruların cevapları aranıyorsa bunun bir hikmet tespiti ve hadislerin hikmet yönünden yorumu olduğunu söylemek mümkündür. Halbuki her bâtınî ya da işârî yorum yorum neden ve niçin sorularının cevabını vermez. Sadreddin Konevî'nin (öl. 673/1274) tabiriyle hikmet, Hz. Peygamber'in sözü söyleme maksadını ortaya koymaktır.

Bu açıklamalarla irfân ve marifetin hikmetin neredeyse aynı anlama geldiği anlaşılmış oluyor. Ayrıca tasavvuf geleneği içinde hikmetin, "insanların çaba ve gayretleriyle beraber Allah vergisi olan bu bilgi sayesinde, eşyanın hakikatinin kavranması" şeklinde anlaşılması mümkündür. Ancak bu tanımlarla beraber daha sonraki dönemlerde özellikle felsefenin İslâm dünyasına girişinden sonra sûfîlerin hikmet tanımlamalarının felsefî bir boyut kazandığı görülmektedir.

Eş'arî ve Eş'arîlikte Hikmet Kavramı

Hikmet YAĞLI MAVİL

Bütün İslâm âlimleri, Allah'ın hikmet sahibi (hakîm) ve fiillerinin hikmetli olduğu konusunda ittifak etmekle birlikte hikmetin tanımı, ilâhî emir ve fiillerde gözetilen belli gayelerin olup olmadığı, ilâhî iradenin yaratma ve emirde kendisini hikmetle sınırlayıp sınırlamadığı konusunda farklı düşünmüşlerdir. Matürîdîler'e göre zatî, sübûtî ve fiilî sıfatlar arasında fark olmadığı için Allah ezelden beri hem hakîm hem de hikmet sıfatıyla muttasıftır. Zatî sıfatları ezelî, fiilleri ise yaratılmış kabul eden Eş'arîlere göre ise hikmet, Allah hakkında hem sıfat (ilim) hem de fiile işaret eden müşterek bir isimdir. Allah'ın hakîm ismi ilim anlamında olursa ezelî bir sıfattır. Bu bağlamda Allah ezelî anlamda âlim olduğu gibi ezelî olarak hakîmdir. Hakîm ismi, fiillerini sağlam ve yerli yerinde yapma anlamında fiilden türemiş bir isim olursa ezelî değildir.

İlahî emir ve fiillerde belli gayelerin olup olmadığı hususunda ise Eş'ariyye'nin iyilik ve kötülüğün akıl tarafından bilinemeyeceği görüşü (hüsün-kubuh), ilâhî fiillerde hikmet aranmasını engelleyen temel neden olmuştur. Çünkü mezhebin görüşüne göre iyilik ve kötülük gibi ahlakî değerler ancak emir ve nehiyle belirlenir. Bizim fiillerimizi çirkin ya da güzel olarak vasıflandırmamız, Allah'ın emri ve yasaklamasına bağlıdır; emredilen iyi, yasaklanan kötüdür. Bu sebeple Allah Teâlâ insanlara peygamber göndermeseydi insanların fiilleri güzel ve çirkin olmaz, yetişkin insanlar çocuk hükmünde bulunurdu. Allah'ın ahlâkîliği söz konusu olduğunda Mu'tezile'nin tam karşısında yer alan Eş'arîler, bu görüşü hikmet sahasına taşıyarak ilahî fiillerin arkasında insanî aklın belirleyeceği bir gaye ve sebep aranması fikrine de karşı çıkmıştır. Çünkü ilâhî fiillerde hikmet aramak "Allah bu fiili şu sebepten dolayı işlemiştir." şeklinde aklî bir hüküm vermek demektir. Halbuki ahlaken kötü olarak nitelendirdiğimiz şeyler Allah'ın ezelî yasaklaması, iyi olarak bildiğimiz şeyler de ezelî emriyle belirlenmiştir.

Eş'arîler Mu'tezile'nin hikmete yükledikleri "fayda" anlamını eleştirmişler ve bunun yerine hikmeti "fiilin fâilinin amacına uygun olarak gerçekleşmesi"; sefehi ise "fiilin fâilin kastına aykırı olarak meydana gelmesi" şeklinde tanımlamışlardır. İrade ve kudrete indirgenen bu tanımda Allah'ın hayır ve şer dahil güç yetirdiği bütün fiillerin özünde hikmetli olduğuna vurgu yapılmaktadır. Dolayısıyla Allah'ın fiillerinde hikmetli veya adaletli olmasının anlamı, Mu'tezile ve Mâtürîdiyye'de olduğu gibi fiillerin kulların yararına olacak maslahat ve fayda içermesi değil, O'nun dilediğini yapması ve dilediğine hükmetmesi şeklinde tanımlanır ki bunu "mülkünde tasarruf etmek" şeklinde özetlemek mümkündür. Bu bağlamda Allah'ın bütün fiilleri kendi dışında bir sebep ve maslahattan dolayı değil, aksine kendisinden dolayı ve zatı itibariyle hikmetli, adaletli, doğru ve güzeldir. Onlar bu görüşlerinin doğruluğunu ispatlayabilmek amacıyla âlemde her şeyin hayır nitelikte olmadığını belirtmişlerdir. Dolayısıyla Yüce Yaratıcı ne yaparsa yapsın, O'nun bütün fiilleri adaletli, hikmetli ve lütfunun bir gereğidir. Bu konuda Eş'arî eserlerinde sık sık Arap toplumunda yaygın olarak kullanılan köle-efendi örneği karşımıza çıkar.

Yaratıcı karşısında insan, efendisi karşısında köle konumundadır. Bu sebeple ilahî fiiller, insan tarafından belirlenen hikmetli-hikmetsiz, adaletli-adaletsiz gibi vasıflandırılmalardan münezzehtir.

İlk dönem Eş'arî kelâm âlimleri bu görüşü vurgulamak için şahitte bir fiilin bir fayda elde etmek veya bir zararı defetmek için yapıldığını, ancak Allah'ın fiillerinin mahlûkata fayda veren veya vermeyen mahiyette hiçbir illetinin olmadığını sık sık dile getirmişlerdir. Bu bağlamda ilâhî fiillerde maslahat aranmasına karşı çıkan Eş'arîler, Kur'an-ı Kerîm'de sebep bildiren âyetlerdeki "lam" harfini de ta'lil olarak değil, akıbet ve sonuç bildirme veya irade etme şeklinde te'vil etmişlerdir. Diğer taraftan Başta Mu'tezile ve Mâtürîdîlerin, sonra da İslâm felsefecilerinin Allah'ın hikmetine yaptıkları güçlü vurgu, müteahhirûn dönemdeki bazı Eş'arî bilginlerini hikmet-sefehin tanımı üzerinde değişiklikler yapmaya yönlendirmiştir. Bu çerçevede onlar, Allah'ın fiillerini fayda, iyilik ve inâyetten yoksun keyfî eylemler olarak değerlendirmekten kaçınmak amacıyla "garaz" ile "maslahat-fayda" kavramlarını birbirinden ayırma yoluna gitmişlerdir. Bu çerçevede ilâhî fiillerin kendilerine yönelmeyi gerektirici fiile sevk eden garaz ve amaçlardan uzak olduğunu, ancak zorunlu olmamak şartıyla sayısız fayda ve nimetler barındırdığını ifade etmişlerdir.

Eş'arî âlimleri Allah'ın fiillerinde aklî bir gerekçe olarak illet-hikmet bulunmadığını ispatlayabilmek için de farklı istidlâl yöntemlerine başvurmuşlardır. Bunlardan en çok tercih edileni Allah'ın fiilinin sebebi olması halinde kendisinin bu sebeple yetkinlik kazanacağı ve bu sebebin O'nu başka şeye muhtaç, âciz bir varlık konumuna düşüreceği endişesidir. Yine Eş'ariyye'ye göre Allah'ın fiillerini bir illetten dolayı işlediğini savunmak teselsüle yol açacaktır. Çünkü ilâhî fiildeki illet arayışında her bir illet, kendisini meydana getirecek başka bir illete muhtaç olacak, bu da teselsülü gerektirecektir. Ayrıca Eş'arîler "*O, yaptığından dolayı sorgulanamaz fakat onlar sorgulanırlar*" (el-Enbiyâ 21/23.) gibi bazı âyetlere de kendi görüşlerini destekleyen naklî deliller içerisinde yer vermişlerdir.

Mâtürîdî'de Hikmet-Bilgi İlişkisi

Fatma BAYRAKTAR KARAHAN

Hikmet, felsefeden tasavvufa, tefsirden kelâma pek çok alanda odakta olan bir kavramdır. Yaratan ile yaratılan arasındaki ilişkinin şekillendirdiği bir kavram olması sebebiyle İslâm kelâmında da önemli bir yeri bulunmaktadır. Zira kavram hem ilâhî fiillere hem de insanın anlamakta güçlük çektiği kötülüğün varlığına ilişkin sorulara verilen cevapta odaktadır. İlâhî fiillerin taşıdığı anlamlılık, gayelilik ve ölçülülük 'hikmet' anlayışında öne çıkmakta, dikkat çekmektedir. İslâm kelâmında ise özellikle akıl-nakil dengesini kurduğu düşünülen İmam Mâtürîdî'nin sisteminde hikmetin özel bir yeri bulunmaktadır. Zira hikmet kendisinde barındırdığı anlamlarla isabeti, adaleti yani bir başka ifadeyle denge ve ölçüyü sağlamaktadır. Nitekim İmam Mâtürîdî'nin de hikmete verdiği anlamlarda isabet, akıl ve bilgi öne çıkarmaktadır. O, hikmeti ahlâkî bir düzlemde ele almakta böylelikle ahlâkî bir soru olarak ortaya konulan kötülük problemine hikmet anlayışı üzerinden cevap vermektedir. Mâtürîdî'nin sisteminde öne çıkan bir başka kavram 'imtihan'ın da hem kötülük problemine cevap vermede hem de onun hikmet düşüncesini daha iyi anlamada etkili olduğunu söylemek gereklidir. İmam Mâtürîdî'de hikmeti ele almak bu sebeple hem gerekli hem de hikmete ilişkin çerçeveyi belirlemek bakımından önemlidir.

İmam Mâtürîdî insanın varlığından kâinatın yaratılışına, emir ve yasaklardan zararlı varlıkların yaratılışına kadar hikmet kavramını geniş bir alanda dikkate almaktadır. İlâhî fiildeki hikmetliliği düşünce sistematiğinin odağına yerleştirmektir. Böylece o, ilâhî fiillerde keyfilik yahut zorunluluk anlayışının arasında bir yol tutmaktadır. Yüce Allah fiillerinde keyfi davranmadığı gibi O'nun fiillerinde salah/aslahı zorunlu görmek mümkün değildir. Ancak Mâtürîdî'nin bu yaklaşımında hikmet ile bilgi arasındaki ilişki tartışılmayı hak etmektedir. Çünkü ilâhî fiilde her durumda hikmetin varlığını kabul etmek, bu dünyada anlaşılamaz bazı durumlar söz konusu olduğunda çok kolay gözükmemektedir. Bu sebeple o, hikmet ile bilgi arasındaki ilişkiyi de ele almakta, hikmetin insanın sınırlı bilgisi ile her zaman bilinmeyeceğini, bu bilinemezliğin de imtihanın bir başka boyutu olduğuna işaret etmektedir. Böylelikle onda hikmet ile imtihan iç içe geçmektedir. Ona göre insan, hikmetin ilâhî fiille olduğu gibi ilâhî bilginin sınırsızlığı ile olan ilgisini anlamalı, bilgisinin sınırlılığını kabul etmelidir.

İnsanî bilgideki bu sınırlılık tüm insanlar için geçerlidir. Ancak nübüvvetin gereği vahiy söz konusu olduğunda durum değişebilir ki vahiyde de yüce Allah kendi sınırsız bilgisi ile hikmeti peygamberlerine bildirmektedir. Kur'ân-ı Kerim'de detaylı şekilde anlatılan Hz. Mûsâ-Salih Kul kıssasının te'vilinde de bu bakışının izleri oldukça net görülmektedir. O, Salih Kulun kimliği ve tutumu ile ilgili olarak onun 'elçiliğine' vurguda bulunmakta, Hz. Mûsâ'nın yaklaşımını ise örnek alınası olarak göstermektedir. Böylelikle ledünnî bilgiye kaynaklık teşkil ettiği düşünülen kıssayı o, kendine özgü hikmet-bilgi anlayışı bağlamında farklı şekilde ele almaktadır. Onun ilhamı da bilgi edinme yolları içinde kabul etmemesi görüşlerinin tutarlılığına gayet uygundur. Kul, yüce Allah'tan anlayış, kavrayış anlamında hikmet isteyebilir ancak sahip olduğunu düşündüğü bilgi sadece kendisi için geçerli olmaktadır ki hikmetin asıl ve tek kaynağı yüce Allah'tır.

Ebü'l-Muîn en-Nesefî'ye Göre Hikmet

Özkan TEKİN

Bu araştırmada Mâtürîdî kelâmcısı Nesefî'nin hikmet anlayışı ortaya konulmuştur. Nesefî'nin hikmet bağlamındaki özgünlüğü yeni görüş ve yaklaşımlar geliştirmek şeklinde değil, bağlı bulunduğu Mâtürîdî ekolün konuya dair yaklaşımını açık ve belirgin bir şekilde ortaya koymasında kendini göstermektedir.

Çalışmada konunun anlaşılmasına ve Nesefî'nin açıklamalarının önemini göstermeye yardımcı olması açısından Mu'tezile ve Eş'arilik ekolleri ile filozofların hikmet anlayışlarına da yer verilmiştir. Rudolph'un Mâtürîdî hikmet anlayışındaki maksadı açığa çıkarmaya yönelik analizine çalışmada özlü bir şekilde değinilmiştir. Böylece Nesefî'nin Mâtürîdî kelâmı açısından taşıdığı önem de vurgulanmıştır. Çalışmada hikmet kavramı değişik açılardan tanımlanmış, iyi ve kötü fiiller bağlamında hikmetin ifade ettiği anlam ortaya çıkarılmıştır. Hikmetin özellikle kötü ve zararlı şeyler dikkate alındığında daha iyi fark edildiği tespit edilmiştir. Bu yolla Allah'ın yaratmasında hiçbir abes ve sefehin olmadığı, onun tüm fiillerinin, sonucu kullar tarafından bilinmese de hikmetli olduğu anlaşılmıştır. Kötülüğün insan fiilleri açısından ele alınması ile tabiattaki bulunuşu açısından ele alınışı arasında fark vardır. Çünkü doğal kötülüğün Allah ile ilişkilendirilmesi doğrudan mümkün iken ahlâkî kötülüğün insan iradesi ve seçimini ilgilendirmesi sebebiyle Allah ile ancak yaratma açısından ilgilendirilebileceği anlaşılmaktadır. Kulun irade ve tercihi ile Allah tarafından yaratılan kötü fiil, Allah'a kötülük olarak nispet edilemez. Çünkü Allah'ın her şeyi en yetkin şekilde yaratması, onun kemal ve hikmetine daha layıktır. Yoksa yaratmadaki acziyet, onda kusur olarak görülecektir. Nesefî'nin hikmet probleminin anlaşılmasında Mâtürîdî kelâmına önemli bir açılım kazandırdığını söylemek mümkündür.

Mu'tezile Ekolünün Hikmet Anlayışı

Osman AYDINLI

İslâm düşünce geleneğinde Mu'tezile hareketi, akıl yürütmenin ve gelişmiş bir aklın insan için çok önemli olduğunu, vahyi ve inancı tamamlaması gerektiğini savunmuştur. Mu'tezile, çeşitli teolojik alanlarda akıl yürütmeye yatkın olduğundan, erken dönemde fetihler yoluyla alınan topraklarda İslâm inancı ve Müslümanlar için önemli bir savunucu güç haline gelmişti. Bu mezhep, kendilerini Helenistik ya da felsefi rasyonalistler olarak yaftalayan dinî/siyasî bir otorite tarafından yenilgiye uğratılmasına rağmen öğretisini asırlar sonrasına taşıyabildi. Bu öğreti içerisinde yaşadıkları dönemlerin birçok sorununa ilişkin görüşler ortaya koydukları gibi hikmet konusunda da fikirlerini hem başka din ve akımlarla hem de Müslüman kamuoyuyla paylaştı.

Mu'tezile ekolü, hikmet konusunda özgün yaklaşımlar sergiledi ve ilâhî hikmet temelinde meseleyi ortaya koymaya çalıştı. Emevilerin son döneminde ilk tezahürleri ortaya çıkan ve Müslüman geleneğinden beslenen Mu'tezile akılcılığı, başka dinlerle karşılaşması ve Abbasilerin döneminde öğretisinin Yunan felsefi metinlerinin çevirileriyle birleşerek sistemleşmesiyle entelektüel bir mezhebe dönüştü. Dolayısıyla onların hikmet anlayışının Kur'an-ı Kerim'in merkeze alınmasıyla bu ilmi ve fikri ortamda şekillendiğini söyleyebiliriz. Mu'tezile âlimleri, Kur'an metinlerine dayanarak dinin mesajını canlı tutmak istedi ve İslâm'a hizmet etmek için uğraş verdi. Onlar felsefeden, başka din ve kültürlerden faydalanmakta bir sakınca görmediler ama İslâmi hikmeti her zaman İlâhî vahiyde aradılar.

Mu‘tezile, İslâm inancını mantıksal ve rasyonel temellere dayandırmaya çalışan bir akım olarak hikmet konusuna kendi perspektifinden yaklaştı. Bu ekol, Allah’ın varlığı, adaleti, bilgisi ve gücü gibi konuları rasyonel argümanlarla anlamaya ve açıklamaya çalıştı. Hikmet konusu da bu bağlamda ele alındı. Mu‘tezile düşünürleri, evrende meydana gelen olayları ve yaratılışı anlamlandırmak için akıl ve mantığın kullanılmasının önemini vurguladılar. Mu‘tezile mezhebine göre Allah’ın yaratma eylemlerinde hikmet ve adalet vardır. Her olayın, her yaratılışın bir hikmeti ve amacı bulunmaktadır. İnsanlar, akıllarını kullanarak evrendeki düzeni, nedenlerini ve sonuçlarını anlamaya çalışmalıdır. Buna göre her şeyin bir sebebi olduğunu ve Allah’ın yaratma eyleminin bir hikmete dayandığını ısrarla savundular.

Mu‘tezile, Allah’ın merhametinin ve hikmetinin gereği olarak adaletinin dünyada mümkün olduğuna inanır. Bu husus, bazen Allah ile uyum içinde olan insanlar aracılığıyla bazen de "doğrudan ilâhî müdahale" yoluyla gerçekleşebilir. Dolayısıyla Allah’ın hayatımıza her an doğrudan müdahale etmesi, başka bir deyişle Allah’ın kudretinin ve iradesinin her an doğrudan manevi bir sonuç üretme olasılığı vardır. Ama yine Mu‘tezile sadece bunun her zaman olmadığını savunur. Mu‘tezile, Allah’ın her şeyi her an yaratmaya kadir olduğunu kabul eder ve bu müteal gücün bazen dünyada iş başında olduğunu düşünür. Ama aynı zamanda insanların Allah’ın kararı ve onun iradesi dışında olaylar yaratabileceğini kabul eder. Aslında Mu‘tezile, zaman zaman kötü şeylerin, adaletsizliklerin ve daha yüksek bir ilâhî amacın veya planın parçası olmayan zararlı eylemlerin olduğunu söyler. Bunun müsebbibi de Allah’ın rehberliğini veya iradesini takip etmeyen, bu nedenle ilâhî olarak onaylanmayan ve herhangi bir iyi ilâhî amacı olmayan olaylara neden olan insanlardır.

Mu‘tezilî düşünceye göre Allah kendi merhamet, hikmet, iyilik ve adalet sıfatlarıyla tutarlı olmalıdır. Yani Allah’ın kararları, onun rehberliği ve iradesi, hepsi onun zatıyla tutarlı ve uyumlu olmalıdır. O hâlde onun zatı tamamen merhametli, hikmetli, iyi ve adaletli olduğu için onun eylemleri de aynı şekilde olacaktır. Öyleyse dünyada merhametli, akıllı, iyi ve adil olmayan herhangi bir olayı veya insan eyleminin sonuçlarını irdelediğimizde olumsuzluk adına olan bitenin onun iradesinin kararları veya eylemleri olamayacağını anlayabiliriz.

Hikmet ve bilgelik doğrudan uygulanacak bir şeydir ve meyveleri teorik bilgiden çok pratik niteliktedir. Kur’an’da ve mesajını getiren Hz. Peygamber arkasında sadece kitabı değil, ilâhî ilkelerin anlaşılıp uygulanabileceği hikmet öğretisini de bırakmıştır. Böylece İslâmî hikmet, tarihsel bir boyut içeren Kur'an bilgisi ile bağlantılı olarak şekillenmiştir. Hz. Muhammed’in vefatı, onun kişisel rehberliğine son vermişse de İslâmî hikmeti anlamak, aynı zamanda daha sonra bir kanunlar bütünü olarak formüle edilen sahabenin davranış, tutum ve uygulamalarını da bilmeyi gerektirir. Bu ilgiden hareketle İslâm düşüncesinin prensipleri çıkarılabilir ki bu prensipte hikmet, kayıtsız bir yaşam tarzı olarak ortaya çıkar. Bu bağlamda Mu‘tezile insan yaşamının bir parçası olan iyilik ve kötülük olgusu üzerinde fikren yoğunlaşmıştır. Onlara göre aklın husun (güzel) veya kubuh (çirkin) olarak tanımladığı şeyler vahye dayalı hükümler ile çelişkiye düşmez. Şer‘î hükümler, zaruret şeklinde olmasa da aklın bu konudaki tespitleri doğrultusunda gelir. Çünkü bu kanunları koyan Yüce Allah hikmet sahibidir. Onun emir ve yasakları da fillerin zatındaki iyilik veya kötülüğü ortaya koymaktadır. Hikmet sahibi insan, kötülükleri kendinden uzaklaştırmaya çalışır ve bunun için aklını kullanır.

Mu‘tezile mezhebi, aslah konusuyla hikmeti ilişkilendirirken adalet ve iyilik prensiplerine dayanır. Aslah, hukuki ve ahlâkî meselelerde "iyilik" veya "daha iyi olanı" ifade eden bir kavramdır. Mu‘tezile düşünürleri, Allah’ın yasalarını ve hükümlerini adaleti ve iyilik prensipleriyle ilişkilendirirler. Mu‘tezile’ye göre Allah’ın hükümleri ve yasaları, evrenin düzeni, insanların refahı ve adaletin sağlanması için en uygun ve en iyi olanı temsil eder. Allah’ın hikmeti, yasalarının temelindeki adalet ve iyilik prensiplerini yansıtır. Dolayısıyla Mu‘tezile mezhebine göre Allah’ın hükümleri, insanlar arasında adil bir düzenin kurulmasını ve insanların iyiliği için en doğru olanı temsil etmektedir. Bu bağlamda Mu‘tezile, hikmet kavramını Allah’ın hükümleriyle ilişkilendirir. Allah’ın hikmeti, insanların refahı, adil bir toplum düzeni ve insanların haklarının korunması gibi hikmetli hedeflere hizmet eden yasalarını içerir. Mu‘tezile, bu hikmeti anlamak ve insanlar arasında adaleti sağlamak için akıl ve mantığı kullanmayı teşvik eder.

Sonuç olarak Mu‘tezile, İslâm’ı ve İslâm geleneğini aklî temeller üzerine oturtmaya çalışan bir ekol olarak hikmet meselesini kendine has yöntem ve bakış açısıyla ele almıştır. Hikmet, Allah’ın varlığı, adaleti, ilmi ve kudreti ekseninde aklî delillerle anlamlandırılmaya, yorumlanmaya ve izah edilmeye çalışılmıştır. Mu‘tezile düşünürleri, yaratılışı ve evrende cereyan eden olayları ilâhî hikmet zaviyesinden değerlendirmişlerdir. Bu

sebeple kâinattaki her yaratılış ve olayın bir hikmeti ve gayesi olduğunu ısrarla savunmuşlardır. Onlar, aynı zamanda Allah'ın yaratmasında hikmet ve adalet kavramlarını birlikte kullanmaya özen göstermişlerdir. Çünkü herşeyin yerli yerinde olması ve evrendeki mükemmel işleyişin devamı adaletle mümkün olabilir. Mu'tezile'ye göre bilge insanların, evrendeki işleyiş ve düzeni anlayabilmek için akıllarını kullanmaları gerekmektedir. Allah'ın verdiği yetkin aklın kullanılması, işleyişi anlamanın yanı sıra ahlâkî bir yaşamın sürdürebilirliği açısından da vazgeçilemez bir koşuldur.

Ehl-i Beyt İmamlarına Göre Hikmetin Kapsamı, Kaynağı ve İlkeleri

Abdulalim DEMİR

*Hikmet*in kökeni hakkında farklı görüşler olsa da Müslümanların düşünce dünyasında *hikmet* bir branşa ya da ekole has olmayıp farklı alanlarda kullanılan geniş anlam ağına sahip bir kavramdır. Kur'ân ve hadislerde *hikmet* kelimesi mutlak olarak kullanıldığında "bütün ilimleri kapsayan derin bilgi" anlamına gelmektedir. Mukayyed olarak kullanıldığında ise alt başlıklarıyla birlikte nazarî ve amelî olmak üzere ikiye ayrıldığı görülmektedir. Şîa kaynakları *hikmet* terimine "Allah'a itaat, dinde derin anlayış sahibi olmak ve büyük günahlardan kaçınmak" anlamlarını vermiştir. Bunlara ek olarak el-Bâkır ve es-Sâdık hikmet kelimesine "imamı tanımak" anlamını da yüklemişlerdir.

Kur'ân, "*Allah kime hikmet verdiyse ona çokça hayır verdiğini*" beyan ederken, Hz. Peygamber de hikmeti mü'minin yitik malına benzetmiş, onu nerede ve kimde bulursa alması gerektiğini beyan etmiştir. Binaenaleyh her mü'min hayra nail olmak, yitik malını elde etmek ve bilge kişi olmak için yoğun bir çabanın içerisine girmelidir. Bu noktada Hz. Peygamber, Allah'ın kendisine Kur'ân ve onun kadar da hikmet verdiğini ifade ettikten sonra ümmetini derin anlayış sahibi olmaya ve hikmet elde etmeye çağırarak cahillikten men etmiştir. Ehl-i beyt imamlarından da hikmeti övücü birçok rivayet aktarılmıştır. Onların ortak noktası mü'minin yitik malı olarak kabul edilen hikmetin Müslüman, münafık, kâfir ve müşrik ayrımı yapmaksızın herkesten alınması gerektiği vurgusudur.

İmâmiyye Şîası, imamlara yüce vasıflar yüklediği gibi onları Hz. Peygamber'in ve bütün peygamberlerin ilminin, hikmetinin varisi ve nübüvvet ağacının dalları olarak gördüğünden onları hikmetin ana kaynağı ve başvuru merciî olarak kabul etmektedir. Bu görüşlerini desteklemek için birçok rivayet aktarmaktadır. Bu rivayetlerde ağırlıklı olarak imamların bilgisinin ve hikmetinin vehbî olduğuna işaret edilmektedir. Şîa'nın Hz. Peygamber'den ilim ve hikmetle ilgili aktardıkları rivayetlerin merkezinde Hz. Ali'nin ilmî birikimi yer almaktadır. Bu bilgi Şîa'ya göre Hz. Ali'den imamlara tevarüs etmiştir. Dolayısıyla onlara göre imamlar, sözleri ve uygulamaları bağlayıcı olan bilge insanlardır.

Hikmetli birey olmak Allah'ın bir lütfuyla (vehbî) olabildiği gibi çalışıp çabalayarak (kesbî) da elde edilebilmektedir. Her insanın elinde hikmetli birey olma gücü bulunmaktadır. Şîa rivayet kaynaklarından hareketle ele aldığımız şu ilkelere riayet edilmesi durumunda kişi hikmet sahibi ya da ona yakın olabilir: Mârifetullah, mehâfetullah, ihlâs, ilim, zühd, nefsânî duyguları yenmek, az konuşmak, az yemek, az uyumak, yumuşak huylu olmak, tefekkür, tevekkül, şeytanla mücadele etmek, ibret almak, sabır, dünyadan yüz çevirmek, kibirden uzak durmak, günahlardan uzak durmak, kendisiyle çelişmemek, Ehl-i beyt'i sevmek, hikmet sahibi insanların meclislerinde bulunmak. Tasavvuf alanıyla da yakın ilişkili olan söz konusu başlıklar yazılırken imamların konuyla ilgili görüşleri merkeze alınmıştır.

Netice-i merâm, Allah'ın rızası doğrultusunda kâmil bir insan olmaya çalışanın hayatında hikmet büyük bir öneme sahiptir. Her ekolün kabul edebileceği temel bir ilke olarak hikmet; ilim, amel, marifet ve ahlakın birleşiminden oluşmaktadır.

Alevi Nitelemeli Gelenekte Hikmet

Cenksu ÜÇER

Bu çalışmada yakın zamanda daha çok Alevî kelimesi ile nitelendirilen; geleneksel olarak ise Ağuçan, Dede Garkın, Hacı Bektaş, Hasan Dede, Şücaaddin Veli gibi ocak isimleriyle anılan gelenek mensuplarında hikmet anlayışı incelenmiştir. Gerek silsile, gerek tasavvufî gelenek mensubiyeti gerekse ocak farklılıklarından dolayı anlamlandırma, kavramsallaştırma ve uygulamalarda farklılıklar olmakla birlikte genel olarak geleneğe kimliğini kazandıran ortak unsurların, Tasavvuf Tarihinde bir olguyu tasavvuf düşüncesi ve tarikat hayatı bağlamında ele alırken göz önünde bulundurulması gereken fikrî (vahdet-i vücûd, velâyet, marifet vb.), insanî (pîr, mürşid, şeyh/dede, halife, mürid/talib; silsile), fiilî (âdâb ve erkân/ seyr-ü sülük, inâbe/ikrâr, zikir/tevhid) ve maddî (tekke, zâviye, dergâh vb.) ortak (fenemonolojik) unsurlara karşılık geldiği, dolayısıyla Alevî geleneğe mensup ocak ve grupların tasavvuf ve tarikat hayatı bağlamında ele alınmasının sağlıklı bir yaklaşım olacağı görülmektedir. Alevî nitelemeli gelenekte hikmet anlayışının ortaya konulması, hakkında farklı tartışmaların bulunduğu Alevî geleneğin İslam düşünce tarihindeki konumunun anlaşılmasına katkı sağlayacağı açısından da son derece önemlidir. Çalışma verileri, çalışmanın "kendi içlerinde gerek silsile gerek mensup olunan tasavvuf geleneği olarak farklı olsalar da Alevî gelenek mensubu ocaklarda hikmet anlayışının, geleneğin tasavvuf karakteri ve Yesevî gelenekle irtibatı dolayısıyla genelde tasavvuf özelde Yesevî gelenekteki hikmet anlayışı ile mütenasip olacağı" şeklindeki temel hipotezini desteklemiştir.

Tasavvuf alanında hikmet genel olarak "ilâhî sırların ve gerçeklerin bilgisi, varlıkların var oluş amaçlarının kavranması, sebeplerle bunların sonuçları arasındaki ilişkilerde ilâhî iradenin rolünün keşfedilmesi" anlamlarında kullanılmıştır. Nitekim ilk dönemlerden itibaren bu konuda görüşler beyan edilip hikmet adını taşıyan eserlerin kaleme alındığı Tasavvuf tarihinde hikmet "kalbin ilâhî sırlara vâkıf olması; hak olanı söylemek; keşf yoluyla ulaşılan tasavvufî bilgi; asıllarına uygun olarak eşyanın mahiyeti, nitelikleri, özellikleri, hükümleri, sebep-sonuç bağlantısı, varlıklar alanındaki sıkı düzenin sırrı hakkında bilgi sahibi olmak, bu bilginin gereğine göre hareket etmek" gibi anlamlarda tarif edilmiş; kategorik bir şekilde ele alınarak asıl olan hikmetin peygamberler ve velilere has bir ilim olduğu; zahir/rusûm ulema ve halkın bu tür hikmetten anlamayacağı dile getirilmiş; zaman zaman ârifler üstün görülse de hikmet ile marifet aynı anlamda kullanıp hikmet sahibi olanlar/hakîmler ile ârifler aynı derece kabul edilip mertebeleri de genellikle peygamberlerden sonraki en yüksek derece olarak benimsenmiş; hikmetin amelle ve çabayla kazanılıp özenle korunan çok değerli bir gizli bilgi olduğu; bu bilgiyi elde etmek için çaba göstermek ve amel etmek gerektiği üzerinde durulmuş; hikmetin kaynağı olarak açlık, sükût etmek ve ihtiyaçtan fazla konuşmamak, dünyevî kaygılardan uzak kalmak gibi hasletler şart olarak zikredilmiş; bid'atçılarla düşüp kalkmanın hikmet sahibi olmayı engelleyeceği ifade edilmiş; hikmeti dinleyip kabul etmeyenin günahkâr, ona göre davranmayanın münafık olacağına inanılmıştır.

Buna yakın bir çerçevenin Yesevî gelenekte hikmet hususu için de geçerli olduğu görülmektedir. Nitekim *Hikmet*lerde işlenen, dervişliğin faziletlerine dair methiyeler, sonunda dînî-ahlakî neticeler çıkarılmış meşhur İslâm menkıbeleri, Hz. Peygamber'e ve büyük İslâm mutasavvıflarına ait parçalar, dünya halinden şikayet ve kıyamet gününün yaklaştığını ihtar maksadıyla yazılmış zâhidâne şikayetler, cennet ve özellikle cehennem hallerini anlatan destanlar söz konusu muhtevayı açıkça göstermektedir. Ayrıca Ahmed Yesevî ve Yesevî dervişler tarafından söylenen hikmetlerde bizzat "hikmet" kelimesinin geçtiği kısımlarda "Allah'ın kâinatı yaratmasının bir hikmet olduğu, hikmetlerin ilham kaynaklı söylendiği ve Kur'an ve hadislere dayandığı, hikmetin marifet ve hakikat makamına ait olduğu, gerek kâinattaki hikmetleri gerek bunları açıklayan Yesevî hikmetlerini anlamak için tasavvuf yoluna intisap etmek gerektiğine dair hususlar tasavvuf geleneğindeki hikmet anlayışı ile örtüşmektedir.

Alevî nitelemeli gelenek içinde değerlendirilen ocak mensuplarınca söylenen deyiş/nefeslerin Yesevî gelenekteki hikmetler ile şekil olarak benzerliğinin yanı sıra İslamiyetin esaslarını daha çok tasavvuf ve tarikat hayatı bağlamında ele almaları nedeniyle muhteva olarak da birbirine benzeştiği görülmektedir. Nitekim deyiş/nefeslerde başta Allah Teâlâ'nın varlığı, birliği, eşsizliği, sıfatları, Esmâü'l-Hüsnâ, tecellisi, lütfu, vahyi, ilhamı vb.; meleklere imanın gereği melekler ve görevleri vb.; kitaplara imanın gereği, kutsal kitaplar, Kur'an, Kur'an'a iman etmenin ve uymanın gereği, bazı Kur'an sureleri ve ayetlerinin faziletleri, yedullah ayeti gibi tasavvuf tarihinde çokça kullanılan ayetler vb.; peygambelere imanın gereği, bazı peygamberler ve hasletleri, Hz. Muhammed Mustafa'nın son peygamber olduğu, gül ile remz edilmesi, kendisinin bazı hasletleri, miracının hak oluşu, şefaat sahibi olması vb.; ahiretin varlığı, iman etmenin gereği, ecel, kabir, mahşer, arasat, mizan, sırat, cennet ve cehennem vb.; kader ve kazaya iman, ezelde yazılan yazı, alın yazısı, rızık, nasip, takdir, tedbir gibi iman esaslarını ilgilendiren pek çok konunun yanı sıra Hakk, Muhammed, Ali anlayışı, velâyet, Ehl-i beyt kabulleri, Hz. Fatıma, Hz. Ali, Hz. Hüseyin başta olmak üzere On iki İmam, tevellâ ve teberrâ gibi temel kabuller; namaz (farz, sünnet ve vacip namazlar), oruç (Muharrem ve matem), hac (Kabe ve gönül haccı), kurban gibi ibadetler; dört kapı kırk makam, niyaz, eline, diline, beline sahip olma ana ilkesiyle beraber dört kapı kırk makamda da yer verilen pek çok ahlakî ilke ile birlikte yürütülmesi gereken zikirden (tevhid) niyaza, çerağ

uyarmadan sakka hizmetine pek çok âdâb ve erkân; musahiplik, dedelik (mürşid, pîr), dergâh gibi kurumsal yapılar ile şeriat, tarikat, marifet, hakikat, zikir, ikrâr, muhabbet, tevbe-istiğfar, insan-ı kâmil, küntü kenz sırrı, elest bezmi, levlâke sırrı, men arefe sırrı, ilm-i ledün, dîdâr/cemâl görmek, ikrâr, on sekiz bin alem gibi hemen hemen tamamı tasavvuf kavramları ve kabullerinin yer aldığı bir muhteva söz konusudur.

Farklı ocak mensupları tarafından söylenen deyiş/nefeslerde doğrudan "hikmet" kelimesinin geçtiği ifadelerden hareketle konu bazlı bir tasnif yapıldığında söz konusu deyiş/nefeslerde kâinâtın ve insanın yaratılışında Allah'ın hikmeti, bunun farkına varma sorumluluğu ve bunun tasavvuf yolu ile kavranacağı, kâinâtın düzenindeki sebep-sonuç ilişkisi, peygamberliğin ve mucizelerin ilahî bir hikmet olduğu, lafızların arkasındaki mananın esas olduğu, dünyanın sonlu olmasının hikmetinin ariflerce bilineceği, hikmetin marifet ve hakikat makamına ait olduğu, bazı olumsuzlukların ibret için Allah'ın hikmetiyle gerçekleştiği, vahdet-i vücud, tecellî vb. bazı tasavvufî telakkîler, hikmetin sırrını Hz. Ali'nin ve evliyânın bildiği kabulü, hikmeti Allah'ın vereceği, tasavvuf yoluyla elde edileceği ve bunun için gerekli çabayı göstermek gerektiği bağlamında bir tablo ile karşılaşılmaktadır.

Bu tablonun gerek tasavvuf gerek Yesevîlik geleneğindeki hikmet anlayışı ile örtüştüğü görülmektedir. Dolayısıyla hikmet konusundaki bu tablo Alevî gelenek mensubu ocakların Tasavvuf ve Yesevilik'le ilişkisi hakkında biraz daha somut veriler sunması açısından önemli görülmektedir. Sonuçta her ne kadar "soya dayalı bir nevi aşiret tarikatı" formuyla diğer tasavvuf ekollerinden farklılık gösterse de hikmet anlayışına dair veriler Alevî nitelemeli gelenek mensubu ocak ve grupların dinî düşünce ve uygulamalarını tasavvuf ve tarikat hayatında şekillendirdiklerini açıkça ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Alevî nitelemeli geleneğe mensup ocak ve gruplarla ilgili yapılacak her türlü çalışmanın bu olguyu mutlaka dikkate alması sağlıklı sonuçlar için kaçınılmaz.

Hürriyetin Hikmeti

Gürbüz DENİZ

Hürriyet esasta bir hak elde etme mücadelesidir. Bu mücadele kişinin nefsiyle olduğu kadar başkalarıyla da süregiden bir varoluş hikayesidir. Hakların elde edilmesinde emek harcamak olmazsa olmazdır. Emek olmadan insanın haklarına kavuşması söz konusu değildir. Bu açıdan baktığımızda sahip olmadıklarımıza veya olamadıklarımıza başkalarını aracı kılarak ulaşabilmekteyiz. Çünkü özgürlük hiçbir zaman bedava elde edilen bir durum değildir. Sahip olduklarımızı da elde tutmak için mücadele içinde oluruz.

Bir şeye ne kadar muhtaçsak onu elde etmek için o kadar emek harcamamız gerekir. Benzer şekilde mümin bir kul da hem dünyalık huzur ve hem de uhrevî saadeti elde etmek için Rabbine karşı olan görevlerini ya da emeğini ortaya koyması gerekir. Allah'ın hürriyeti meselesi beşerle asla mukayese edilmez ve bu hürriyet alanları hakkında teşbih de hakikati ifade etmeye yeterli değildir. Çünkü O, her şeyin sahibi ve malikidir. Bunlara sahiplik, bizim gibi yani insan gibi bir mücadele ile elde edilmiş değildir.

Hürriyet; Kur'an'ın atfettiği anlam kökeniyle "bir şeyi veya kendini bir şey için vakfetmektir, hibe etmektir." Allah karşısında insanın hürriyetinin mahiyeti bu manaya müteveccihtir. Kendinde olmayana sahip olmak için insanın ilmini, kudretini ve fiilini ortaya koymasıdır. Bu kullanım, her zaman kısıtlı ve kayıtlıdır. Hiçbir zaman sonsuz ve mutlak değildir. Bu sebeple insan, "hürriyete mahkûm bir varlıktır."

Bu meseleye Tanrı bağlamında baktığımızda, Tanrı'nın hürriyeti ile insanın hürriyetini mukayese yapmak imkânsızdır. Çünkü insanın hürriyetini kullanmaya mahkûm olduğu şeylerin hepsine Tanrı, zaman ve mekan dışı olarak zatında bilfiil sahiptir. Tanrı her şeye mutlak manada sahip ise O, mutlak manada da hürdür. Ancak bu hürriyet asla ve kata insan hürriyetine benzemez. Çünkü insan hürriyeti, O'nun bahşettikleri üzerindeki değişim ve dönüşümlerden ibaret olup başka bir şey değildir.

Hikmet Kavramına Dinî-Psikolojik Yaklaşım

Behlül TOKUR - Sakin ÖZIŞIK

Hikmet ve dindarlık ilişkisinde hikmet, dinî hayatın entelektüel ve sanatsal yönünü ifade eder. Burada entelektüel ifadesinden kasıt bireyin yaptığı iş her ne olursa olsun onunla ilgili formal veya informal bir eğitim

almasını ve bu konuda iyi niyet ve gayretle sürekli kendini geliştirmesi; sanat ifadesinden ise eylemin sonucundaki yaratıcılık ve uyum kastedilmektedir. Bu anlamıyla hikmet, genel olarak aile hayatından devlet yönetimine, sağlıktan eğitime, kültürden spora, mühendislikten tıbba, ticaretten sosyal yardımlaşmaya kadar hayatın bütün alanlarını kapsayabileceği gibi bireysel ve özel durumlar için de geçerlidir. Öğrenciden çiftçiye, çobana, yöneticiye, memura, işçiye ve esnafa kadar birey neyi yapmakla mükellefse bunu en iyi şekilde öğrenip yapması ve bütün bunları yaparken yönünü Allah'a çevirmesi hikmetin ortaya çıkması için yeterlidir.

Bireyin hayatında dinin ne kadar yer aldığı meselesi giyim kuşam başta olmak üzere dinin söz ve eylemlerde görünür olmasıyla doğru orantılı ise hatta birtakım kurtarıcılara itaat edilip dinde kurtuluş yoluna girilebiliyorsa orada hikmeti aramaya gerek yoktur. Böyle bir dindarlık anlayışında yapılacaklar bellidir. Sevap ve günah sınırlarıyla çizili ve üç-beş ibadetin eşlik ettiği bir alanda dini yaşamak, dinî olmayan şeylere karşı kin ve nefret beslemek dindar olmak için fazlasıyla yeterlidir. Ancak hayat bunlardan ibaret değildir. Böyle bir dinî hayat dindar görünür olmak için yeterli olsa da hikmetin görünürlüğü için bireyin kendisiyle ve çevresiyle uyumu ve bu uyumun toplumda bir meleke olarak ortaya çıkması elzemdir. En basit ifadeyle gece yollarda görev yapan personelin veya aracı bozulan bir bireyin reflektif bant takması hikmettir. Bunun yanı sıra kütüphanesi olmayan bir üniversite, hikmetsiz bir aklın ve iradenin ürünüdür. Birbiri içine girmiş, bahçesiz, parksız ev ve sokaklar, tarım arazilerine doğru genişleyen şehirler hikmetsiz bir imar planlamasıdır. Ses sistemi bozuk camiler, kötü sesle okunan ezanlar hikmetsiz bir çağrıdır. Bu olumsuz örnekleri içinde yaşadığımız toplumda hayatın her alanıyla çoğaltmak mümkündür. Dolayısıyla cuma günleri veya mübarek gün ve gecelerde doldurulan camiler, ramazan ayındaki huzur ve sevinç, hac mevsimindeki o muhteşem ve mahşeri kalabalık dinî duygularımızı coştursa da nitelik yani entelektüel ve sanatsal yönden eksik bir dindarlığın kısaca hikmetsiz bir dindarlığın insanca bir yaşama fazla katkısı olmayacaktır. Dindar bir bilinç hayatın hiçbir alanında hikmeti göz ardı edemez. O vakit sormak gerekir: 'Hikmetli Kitap' bal arısından başka ne için bahsedebilir? Dindar bilinç bilir ve farkındadır ki hikmet, bal arasının bal yaparken kullandığı tekniktir. Bu hikmetin sahibini gösterir. Genelde insanlığın özelde ise Müslüman bir bireyin bunu anlayıp çözmesi ve hayata uygulaması insani bir hikmettir. Yine dindar bilinç bilir ve farkındadır ki varlığa dokunmayan dindarlıkta hikmet aranmaz. Hikmet üretmeyen dindarlık varlığa dokunamaz.

Din Eğitiminde Hikmet Kavramının Öğretimi

Muhammed Ali YAZIBAŞI

Eğitim, öğretim ve iletişimin temel yapıtaşını kavramlar oluşmaktadır. İsim, olgu ve olaylar öğretilirken kavramlar kullanılmaktadır. Söz konusu öğretim sürecinde kavramlar yerinde ve doğru bir şekilde kullanılırsa hedefe ulaşmak daha kolay olabilir. Bireyler fikir ve düşüncelerini paylaşırken doğru kavramları kullandıklarında sağlıklı bir iletişim ortaya çıkmaktadır. Aksi takdirde anlaşmazlıklar ve fikir çatışmaları kaçınmaz hale gelebilir.

Din eğitim-öğretiminde kavramların öğretimi hem önemli hem de çok meşakkatlidir. Çünkü din eğitiminde ruh, melek, cennet, cehennem gibi soyut kavramlar; toplumda yaygın olarak kullanılan ve genellikle yanlış olarak anlaşılan kader, alınyazısı, hikmet gibi kavramlar bulunmaktadır. Söz konusu kavramların bireyin gelişim seviyesine uygun, Kur'an ve sünnete uygun bir şekilde anlaşılması gerekir.

Din eğitiminde konu ve kavramların öğretimi için öğretim ilke ve yöntemleri geliştirilmiştir. Geliştirilen öğretim ilke ve yöntemleri sayesinde öğretim daha kalıcı ve etkili olmuştur. Kavramların öğretimi için de kavram haritaları geliştirilmiştir. Kavram haritalarında öğretilen konu ve kavram ile ilişkisi olanlar bir araya toplanmakta ve görünür hale getirilmektedir. Bu sayede birey konu ile ilişkisi olan her şeyi bir arada görme imkânı elde etmektedir.

Çalışmamızda da kavram haritasından faydalanılarak hikmet kavramı öğretilmeye çalışılmaktadır. Hikmet kelimesinin Kur'an ve sünnete uygun bir şekilde anlaşılabilmesi için kavram ile eş ve zıt anlamlı olan kelimelerden oluşan kavram haritası oluşturulmuştur. Bu sayede hikmet kavramının özellikleri, yapısı ve ilişkili olduğu eş ve zıt anlamlı kavramlar da tespit edilmiştir. Bu süreç sayesinde hikmet kavramının hangi anlama geleceği veya gelmeyeceği de tespit edilmiş olur. Böylelikle kavramın hangi anlama geldiği doğru bir şekilde öğrenilmiş olur.

6. KAYNAKLAR

Akgündüz, Ahmet. "Hakem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/171-173. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Kur'an-ı Kerim Meali. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: DİB Yayınları, 12. Basım, 2011.

Aydın, Mehmet Âkif. "Hükümet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/468-470. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Bağdâdî, Abdülkādir b. Ömer b. Bâyezîd . *Ḫizânetü'l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni'l-ʿArab*. Kahire: Mektebetü'l-hâncî, 1997.

Bedîi, Yusuf . *eṣ-Ṣubhü'l-münebbî an haysiyyeti'l-Mütenebbî*. Matbaatü'l-Amire, 1308.

Berkūkī, Abdurrahmân b. Abdirrahmân. *eẕ-Ẕeḫâʾir ve'l-ʿabḳariyyât*. Mısır: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, ts.

Cerrâvî, Ebü'l-'Abbâs Ahmed b. Abdisselâm. *el-Ḥamâsetu'l-Maġrîbiyye*. thk. Muhammed Rıdvân ed-Dâye. Beyrut: Dârü'l-fikri'l-muâsır, 1991.

Dayf, Şevkī. *el-Fen ve Mezahibühu fi'ş-Şiʿri'l-Arabi*. Mısır: Darü'l-Maarif, ts.

Durmuş, İsmail. "Mütenebbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/195-200. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Ebü'l-Alâ' el-Maarrî, Ahmed b. Abdillâh. *el-Lâmiü'l-ʿAzîzî Şerḥu Dîvâni'l-Mütenebbî*. thk. Muhammed Sâid el-Mevlevî. Riyad: Merkezü Melik Faysal, 2008.

Ebü'l-Bekā el-Ukberî, Muhibbüddîn Abdullāh. *Şerḥu Dîvâni'l-Mütenebbî*. thk. Mustafa es-Sekkā. Beyrut: Dârü'l-marife, ts.

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *Ṣaydü'l-ḫâṭır*. Dimeşk: Dârü'l-kalem, 2004.

Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehẕîbü'l-lüġa*. thk. Muhammed ʿİvaz Muʿrib. Kuveyt: Dârü'l-hidâye, 1965.

Ferâhîdî, Ebû Abdirrahmân Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-ʿAyn*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. Lübnan: Mektebetü'l-hilâl, 1424/2003.

İbn Hamdûn, Ebü'l-Meâlî Bahâüddîn. *et-Teẕkiretü'l-Ḥamdûniyye*. Beyrut: Dâru Sadr, 1417.

İbn Kayyim el-Cevziyye. *Medâricü's-sâlikîn*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2019.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ'. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin. Riyad: Dâru Hicr, 2003.

İbn Vekî', Ebû Muhammed el-Hasen b. Alî el-Âtıs et-Tinnîsî. *Kitâbü'l-Münṣıf li's-sâriḳ ve'l-mesrûḳ minhü fî iẓhâri seriḳāti Ebi'ṭ-Ṭayyib el-Mütenebbî*. thk. Ömer Halîfe b. İdris. Bingazi: Câmiatu Kâr Yunus, 1994.

İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed. *Muʿcemü meḳāyîsi'l-luġa*. thk. Abdüsselam Muhammet Harun. Beyrut: Darü'l-Fikr, 1399/1979.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn. *Lisânü'l-ʿArab*. thk. Emin Muhammet Abdülvahhap - Muhammet Sadık Ubeydi. 18 Cilt. Beyrut: Daru Sadır, 3. Basım, ts.

İbnü'ş-Şecerî, Ebü's-Saâdât Ziyâüddîn el-Bağdâdî. *el-Emâlî*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. Kahire: Mektebetü'l-hâncî, 1991.

İflîlî, Ebü'l-Kāsım İbrâhîm b. Muhammed. *Şerḥu şiʿri'l-Mütenebbî*. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1992.

İsfahânî, Râgıb. *el-Müfredât fî ġarîbi'l-Ḳurʾân*. thk. Safvan Adnan. Beyrut: Darü'l-Kalem, 1412.

Kādî Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Abdilazîz. *el-Vesâṭa beyne'l-Mütenebbî ve ḫuṣûmih*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim - Ali Muhammed el-Bicâvî. Kahire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî ve şurekâuhu, ts.

Meydânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî. *Mecmaʿu'l-emṣâl*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd. Beyrut: Dârü'l-marife, ts.

Mütenebbî, Ebü't-Tayyib. *Dîvânü'l-Mütenebbî*. Beyrut: Daru Beyrut, 1983.

Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn. *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*. Kahire: Dârü'l-kütüb ve'l-vesâiki'l-kavmiyye, 1423.

Sâhib b. Abbâd, Ebü'l-Kāsım İsmâîl. *el-Emṣâlü's-sâʾire min şiʿri'l-Mütenebbî*. thk. Muhammed Hasan Âl Yâsin. Bağdat: Mektebetü'n-nahda, 1965.

Seâlibî, Ebû Mansûr. *Ebü'ṭ-Ṭayyib el-Mütenebbî ve mâ lehû ve mâ ʿaleyh*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamît. Kahire: Mektebetü'l-Hüseyn, ts.

Seâlibî, Ebû Mansûr. *Yetîmetü'd-dehr fî meḥâsini ehli'l-ʿaṣr*. thk. Müfid Muhammed Kumeyhe. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, ts.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn. *Cemʿu'l-cevâmiʿ*. thk. Muhtar İbrahim Hac. Kahire: el-Ezherü'ş-Şerif, 2005.

Taberânî, Ebü'l-Kāsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed. *el-Muʿcemü'l-kebîr*. thk. Hamdî b. Âbdulmecîd es-Sulfî. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994.

Umeydî, Ebû Saʿd Muhammed b. Ahmed. *el-İbâne an seriḳāti'l-Mütenebbî*. thk. İbrahim ed-Düsûkî. Kahire: Dârü'l-maârif, 1961.

Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed. *Şerḥu Dîvâni'l-Mütenebbî*. https://shamela.ws/book/754, ts.

Zebîdî, Muhammed Murtazâ. *Tâcü'l-ʿarûs min cevâhiri'l-Ḳāmûs*. thk. Heyet. Kuveyt: Dârü'l-hidâye, 1965.

Zemahşerî, Ebü'l-Kāsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf ʿan ḥaḳāʾiḳı ġavâmiżi't-tenzîl ve ʿuyûni'l-eḳāvîl fî vücûhi't-teʾvîl*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-Arabî, 1407.

***

A'şa, Meymûn b. Kays. *Dîvânu'l-ʿAşâ el-kebîr*. thk. Mahmûd İbrahim Muhammed er-Rıda. 2 Cilt. Doha: Vezâretu'l-Sekâfet ve'l-Funûn ve't-Turâs, 2020.

Abdulbâkî, Muhammed Fuad. *el-Muʿcemu'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1364.

Adiy b. Zeyd, el-İbâdî. *Dîvânu Adiy b. Zeyd*. thk. Muhammed Cebbar. Bağdad: Şeriketu Dâri'l-Cumhûriyye, 1385/1965.

Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaûd vd. 52 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1416-1421/1995-2001.

Âlûsî, Şihâbuddîn Mahmûd b. Abdillah. *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ali Abdulbârî Atiyye. 16 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995.

Askerî, Ebû Hilal Hüseyin b. Abdullah. *el-Vücûh ve'n-nezâir*. thk. Muhammed Osman. Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti't-Dîniyye, 2007.

Ateş, Süleyman. *Kur'an Ansiklopedisi*. 10 Cilt. İstanbul: Kuba Yayınları, 1997.

Beğavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd. *Meâlimu't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân.* thk. Muhammed Abdullah vd. 8 cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 1997/1417.

Berîd-Dâlı', Ahmed Muhammed-Fehd İbrahim. *Mevsûatu'l-vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm.* Riyad: Dâru'd-Tedmuriyye, ts.

Cerrahoğlu, İsmail. "Yahyâ b. Sellâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/263-264. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *Usûlu'l-Fıkh*. thk. Uceyl Câsim. 4 Cilt. Kuveyt: Vizârâtu'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1414/1994.

Cevherî, İsmail b. Hammâd. *es-Sıhâh*. thk. Ahmed Abdulgafur Attâr. Beyrût: Daru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1407/1987.

Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali. *et-Ta'rifât.* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.

Çalışkan, Mehmet. "Kur'an'da Hikmet Kavramı". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Temmuz-Aralık 2001), 89-119.

Dâmegânî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed. *el-Vucûh ve'n-nezâir li elfâzi Kitabilllahi'l-Azîz.* thk. Arabî Abdulhamid Ali. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.8

Demirbaş, Servet. "Nahl Sûresi 125. Âyet Bağlamında Müfessirlerin 'Hikmet, Mev'ize-i Hasene ve Cidâl' Kavramlarına Yaklaşımları". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 9/1 (2022), 39-66.

Duman, M. Zeki. *Vahiy Gerçeği*. Ankara: Fecr Yayınevi, 1997.

Durmuş, Zülfikar. "Kur'an'da Hikmet Kavramı". *Akademik Araştırmalar Dergisi* 18 (2003), 177-198.

Ebü'l-Bekâ el-Kefevî. *el-Külliyât*. thk. Adnân Dervîş-Muhammed el-Mısrî. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, ts.

Ebü'l-Leys es-Semerkandî, Nasr b. Muhammed. *Tenbîhu'l-gâfilîn ve bustanu'l-arifin*. Kahire: Matbaatu'l-Meymûniyye, 1311.

Erdem, Hüsamettin. "Kur'an'da Hikmet ve Hakîm Kavramları". *Akademide Felsefe Hikmet ve Din*. ed. Bayram Ali Çetinkaya. 427-437. Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2014.

Erul, Bünyamin. "Hz. Peygamber'e Kur'an Dışında Vahiy Geldiğini İfade eden Rivâyetlerin Tahlil ve Tenkidi". *İslâmiyat* 1 (1998), 55-72.

Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu'l-luğa*. thk. Muhammed 'Ivaz Mur'ib. 8 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2001.

Fîrûzabâdî, Mecdüddîn Ebû Tâhîr Muhammed b. Ya'kûb. *Besâiru zevi't-temyîz.* 6 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.

Fîrûzabâdî, Mecdüddîn Ebû Tâhîr Muhammed b. Ya'kûb. *Kâmûsu'l-muhît*. thk. MektEbû Tahkîki't-Türâs fî Müessseseti'r-Risâle. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1426/2005.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *al-İktisad fi'l-İtikad*. çev. İbrahim Ağâh Çubukçu-Hüseyin Atay. Ankara: AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1962.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İtikatta Orta Yol.* çev. Kemal Işık. Ankara: AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.

Günaydın, İbrahim. *Mâturîdî'nin Te'vilâtu'l-Kur'an'ında Hikmet Kavramı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Gündüz, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*. Ankara: Vadi Yayınları, 1988.

Hakîm et-Tirmizî, Ebû Abdilllah Muhammed b. Ali. *Tahsîlu nezâiru'l-Kur'an*. thk. Hüsni Nasr Zeydan. Mısır: y.y., 1969.

Harman, Ömer Faruk. "Hz. Lokman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/205-206. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Hârun b. Mûsa, Ebû Abdillah el-Ezdî. *el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Hâtim Salih ed-Dâmin. Bağdat: Vezâretü's-Sekâfet ve'l-'İlâm, 1409/1988.

İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed. *et-Tahrîf ve't-Tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tunûsiyye, 1984.

İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdulhâk b. Gâlib b. Abdirrahman. *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. Abdusselam Abduş-Şâfî Muhammed. 6 Cilt9. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422.

İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya el-Kazvînî. *Mu'cemu mekâyîsi'l-luğa*. thk. Abdusselam Muhammed Harûn. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1399/1979.

İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*. thk. Muhammed Hüseyn Şemsuddîn. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Garîbu'l-Kur'an*. thk. Ahmet Sakr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1978/1397.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrem. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1414.

İbnu 'Abdürrabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî. *el-İkdu'l-ferîd*. thk. Ahmed Emin vd. 8 Cilt. 4Kahire: Matbaatu Lecneti't-Te'lîf, 1363/1944.

İbnü'l-Ammâd, Muhammed b. Muhammed. *Keşfu's-serâir fî ma'na'l-vücûhi'l-eşbâh ve'n-nezâir*. thk. Fuat Abdülmünim Ahmed- Muhammed Süleyman Dâvud. İskenderiyye: Müessesetü'ş-Şebâbi'l-Câmia, 1394/1977.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *Nüzhetü'l-'ayünü'n-nevâzir fî 'ilmi'l-vücûh ve'n-nevâzir*. thk. Muhammed Abdülkerim Kazım er-Razî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1987.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *Zâdu'l-mesîr fî ilmi't-Tefsîr*. thk. Abdurrezzak el-Mehdî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Arabî, 1422.

İhvân-ı Safâ. *Resâilu İhvâni's-Safâ ve Hulânil-Vefâ*., y.y.: Mektebetü'l-'Ilâmu'l-İslâmî, 1405.

Kar'avî, Süleyman b. Salih. *el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm.* Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1410/1990.

Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir.* 5 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 2003.

Keleş, Ahmet. "İmam Şâfiî'nin Fıkıh Usulünde Sünnet Vahiy İlişkisi", *Eskiyeni* 37 (Kış 2018), 35-56.

Kırbaşoğlu, M. Hayri. *İslâm Düşüncesinden Sünnet*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999.

Kurtubî, Muhammed b. Abdillah b. Ebî Bekr. *el-Câmî' li ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim Itfiyyiş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1384/1964.

Kutluer, İlhan. "Hikmet (Felsefe)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/503-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Kuzu, Selman. *Kur'an'a Göre Hikmet Kavramı*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Kitâbu't-Tevhîd*. thk. Fethullah Huleyf. Beyrut: y.y., 1970.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Tefsîru'l-Mâturîdî: Te'vîlatu Ehli's-Sünne*. thk. Mecdî Baslûm. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.

Mâverdî, Ali b. Muhammed b. Habib. *en-Nüket ve'l-uyûn*. 6 Cilt. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Mevdûdî, Ebü'l-A'lâ. *Tefhîmu'l-Kur'an*. çev. Heyet. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1991

Mukâtil b. Süleyman, Ebü'l-Hasen el-Belhî. *el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Hâtim Salih ed-Dâmin. Bağdat: Mektebetü'r-Rüşd, 2011/1432.

Mukâtil b. Süleyman, Ebü'l-Hasen el-Belhî. *el-Vücûh ve'n-nezâir*. haz. Ali Özek. İstanbul: İSAV Yayınları, 1993.

Mukatil b. Süleyman, Ebü'l-Hasen el-Belhî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. thk. Ahmed Ferîd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003

Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed. *Tefsîru'n-Nesefî: Medâriku't-tenzîl ve hakâiki't-te'vîl.* thk. Yusuf Ali Bedevî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998.

Özel, Recep Orhan. "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Bilimsel Tefsir Anlayışı", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları*, ed. İsmail Çalışkan vd. 2/549-571. İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2013.

Râğıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an.* thk. Safvan Adnan ed-Dâvudî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412.

Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. Hasan b. Hüseyin. *Mefâtîhu'l-gayb: Tefsîr-i kebîr*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs el-Arabî, 1420.

Sancaklı, Saffet. *Sünneti Doğru Anlamak*. İstanbul: Sır Yayıncılık, 2001.

Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Miftahu's-sünne fi'l-ihticâc bi's-sünne*. y.y.: İdâretu't-Tabâatu'l-Münîriyye, ts.

Suyûtî-Mahallî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr-Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed. *Tefsîru'l-Celâleyn*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, ts.

Şâfiî, Muhammed b. İdris. *Tefsîru'l-İmam eş-Şâfiî*. thk. Ahmed b. Mustafa el-Ferrân. 3 Cilt. el-Memleketu'l-Arabiyyetu's-Suûdiyye: Dâru't-Tedmiriyye, 1427/2006.

Şâfiî, Muhammed İdris. *er-Risale*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.

Şavlı, Mehmet Reşat. *İslâm Düşüncesinde Hikmet*. Ankara: DİB Yayınları, 2023.

Şevkânî, Muhammed b. Ali b Muhammed b. Abdillah. *Fethu'l-kadîr*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1414.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî. 24 Cilt. Riyad: Dâru Alemi'l-Kutub, 2015/1436.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-Beyân*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1420/2000.

Tan, Bilal. *Kur'ân'da Hikmet Kavramı*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2000.

Taş, Sakin. *Tefsir Geleneğinde Hikmet: Fahrettin Râzî Örneği*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023ç

Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali. *Keşşâfu ıstılâhâti'l-fünûn*. 2 cilt. Beyrut: Mektebetu Lübnân Nâşirûn, 1996.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre. *el-Câmiu's-sahîh (Sünen-i Tirmizî)*. Beyrût: y.y., 2001.

Toğuzoğlu, Tevfik Rüştü. "Faslü'l-Hitâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/216-217. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Toksarı, Ali. *Delil Olma Yönünden Sünnet.* Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994.

Topaloğlu, Bekir. "Hakîm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/181-182. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Ünal, Ali. *Kur'an'daTemel Kavramlar*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1990.

Vâhidî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed. *el-Vecîz fî tefsiri'l-Kitabi'l-Azîz*. thk. Safvan Adnan Dâvûdî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1415.

Yahya b. Sellam, Ebû Zekeriyyâ. *et-Tesârif*. thk. Hind Şelebi. Umman: Müessetü Âli'l-Beyti'l-Melikiyye li'l-Fikri'l-İslâmî, 2008/1429.

Yazır, M. Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 9 Cilt. Bursa: Eser Kitabevi, 1971.

Yüksel, Emrullah. *İlâhî Fiillerde Hikmet*. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 8 (1988), 43-76

Zebîdî, Muhammed Murteza el-Hüseynî. *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Heyet. 40 Cilt. Kuveyt: Vezâretu'l-İrşâd, 1385-1422/1965-2001.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407.

Zeydân, Abdullcebbar Fethi. *Lâ Vücûh velâ nezâir fî kütübi'l-vücûh ve'n-nezâir*. Bağdat: Dâru'l-Kütübi ve'l-Vesâik, 2014.

***

Abd b. Humeyd, Ebû Muhammed b. Nasr el-Kissî. *el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd*. thk. Ebû Abdullah Mustafâ b. el-Adevî. 2 Cilt. Riyad: Dâru Belensiye, 2002.

Abdurrezzâk b. Hemmâm, Ebû Bekir es-Sanânî. *el-Musannef* -Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi*'î ile birlikte-. thk. Habîburrahman el-Azamî. 12 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1983

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Muhammed b. eş-Şeybânî. *Fedâilü's-Sahâbe*. thk. Vasiyyullah Muhammed Abbâs. 2 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1404/1983.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Muhammed b. eş-Şeybânî. *Müsnedü'l-imâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 52 Cilt. Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1996-2001.

Arslan, Adnan. "Söz Sanatları Çerçevesinde Cevâmiu'l-Kelim Olgusu". *Edebali İslamiyat Dergisi* 4/1 (Mayıs/2020), 174-190.

Avcı, Seyit. ""Ben İlmin Şehriyim, Ali de Onun Kapısıdır" Hadisi Üzerine". *Marife* 4/3 (Kış 2004), 355-364.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Züheyr en-Nâsır. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1432.

Coşkun, Selçuk. ""Bana Arz Olundu" Kalıbıyla Rivayet Edilen Hadislerin Menşei Üzerine". *Ekev Akademi Dergisi* 40 (Yaz 2009), 427-446.

Coşkun, Selçuk. ""Bana Arz Olundu" Kalıbıyla Rivâyet Edilen Hadisler ve Anlam"ı. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2008), 43-69.

Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer. *el-İlel*. Muhammed Salih ed-Debâsî. 10 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 2011.

Demirci, Kadir. ""İman Da Hikmet De Yemendedir" Hadisine Dair Bir İnceleme". *Dini Araştırmalar* 14/38 (Ocak-Haziran 2011), 95–122.

Dihlevî, Şah Veliyullah. *Huccetullâhi'l-Bâliğa*. çev. Mehmet Erdoğan. 2 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 2002.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eşas es-Sicistânî. *Sünenü Ebû Dâvud*. thk. Şuayb el-Arnaût-Muhammed Kâmil Karâbellî. 7 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2009.

Ece, Abdurrahman. "Bana Cevâmiuʿl-Kelim (Özlü Sözler) Verildi" Hadisinin Tahlili". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 13 (Bahar 2019), 57-89.

Erul, Bünyamin. *Sahabenin Sünnet Anlayışı*. Ankara: TDV Yayınları, 2019.

Gökçe, Ferhat. "Hadislerin Hikmet/Hikemî Yorumu -Sadreddin Konevî'nin Kırk Hadis Şerhi Özelinde". *Universal Journal of Theology* 2/1 (2017), 1-35.

Gökçe, Ferhat. *İslâm İrfân Geleneğinde Hadis Yorumu*. Ankara: TDV Yayınları, 2021.

Hâkim en-Neysâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *el-Müstedrek ala's-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.

Hakîm et-Tirmizî, Ebû Abdillah Muhammed b. Alî. *Nevâdirü'l-usûl*. thk. Abdurrahman Umeyra. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1992.

Harman, Ömer Faruk. "Lokman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/205-206. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

İbn Arrâk, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Kinânî. *Tenzîhu'ş-şerî'ati'l-merfû'a 'ani'l-ahbâri'ş-şenî'ati'l-mevzû'a*. thk. Abdulvehhâb Abdullatîf-Abdullah b. Muhammed es-Sıddîk el-Gumârî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1981.

İbn Ebû Âsım, Ebû Bekir Ahmed b. Amr eş-Şeybânî. *el-Âhâd ve'l-mesânî*. thk. Bâsim Faysal Ahmed el-Cevâbire. 6 Cilt. Riyad: Dâru'r-Râye, 1991.

İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed el-Kûfî. *el-Musannef*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Beyrut: Dâru't-Tâc, 1989.

İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed el-Kûfî. *el-Müsned*. thk. Âdil b. Yûsuf el-Azâzî-Ahmed Ferîd el-Mezîdî. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997.

İbn Mâce, Ebû 'Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-'Âlemiyye, 2009.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. 'Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Keşfü'l-müşkil min hadîsi's-Sahîhayn*. thk. 'Alî Hüseyn el-Bevvâb. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. 'Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Mevzûât*. thk. Muhammed Abdurrahman Osman. 3 Cilt. Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1966-1968.

Karadâvî, Yûsuf. *el-Medhal li-dirâsâti's-Sunneti'n-Nebeviyye*. Kahire: y.y., 1991.

Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs. *el-Furûk*. 4 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, ts.

Kazan, Ramazan. "Hz. Peygamber'in Üslûbunda Cevâmiu'l-Kelim". *IV. Kutlu Doğum Sempozyumu* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2001), 441-457.

Koca, Ferhat. "Hikmet (Fıkıh)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/514-518. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Kutluer, İlhan "Hikmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 17/503-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahî. *el-Muvatta'*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye, 1995.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1991.

Naim-Miras, Ahmed-Kamil. *Tecrid-i Sarîh Tercemesi*. 12 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 1975.

Özervarlı, M. Sait. "Hikmet (Kelâm)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 17/511-514 İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Özşenel, Mehmet. "Hikmet Hadisi Üzerine Bir İnceleme". *Divan Dergisi* 2 (1996), 201-206.

Rızâ, M. Reşid. *el-Vahyu'l- Muhammedî.* Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426.

Şâfiî, Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *el-Ümm*. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l-Marife, 1990.

Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *el-Müsned*. thk. Mâhir Yasin Fahl. 4 Cilt. Kuveyt: Şirketu Garas, 2004.

Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *er-Risâle.* thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: el-Mektebetu'l-İlmiyye, ts.

Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *et-Tefsīr*. thk. Ahmed b. Mustafâ el-Ferrân. 4 Cilt. Riyad: ed-Dâru't-Tedmuriyye, 2006.

Şahyar, Ayşe Esra. ""İman Yemenlidir, Hikmet Yemenlidir" Hadisi Üzerine Din, Şehir ve Medeniyet İlişkisi Bakımından Bir Değerlendirme". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 10/1 (2012), 7-33.

Şâkir, Ahmed Muhammed. "Mukaddime". *Miftâhu Kunuzi's-Sunne*. mlf. Arent Jan Wensinck. t-v. Kahire: y.y., 1353/1934.

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-kebîr*. thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1983.

Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selâme. *Şerhu müşkili'l-âsâr*. thk. Şuayb el-Arnaût. 15 Cilt. Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1996.

Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd. *Müsnedü Ebû Dâvud et-Tayâlisî*. thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî. 4 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 1999.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ. *el-Câmi'u's-sahîh (Sünenü't-Tirmizî)*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2010.

Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekeriyyâ el-Mürrî. *Suâlâtu İbni'l-Cüneyd*. thk. Muhammed b. Alî el-Ezherî. Kahire: el-Fârûkû'l-Hadîse, 1428/2007.

Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963.

Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984.

***

'Aclûnî, Ebü'l-Fidâ' İsmâ'îl b. Muhammed. *Keşfu'l-hafâ' ve müzîlü'l-ilbâs 'amma'ştehere mine'l-ehâdîs 'alâ elsineti'n-nâs*. thk. Ahmed el-Kallâş. 2 Cilt. Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1. Basım., 2012.

'Alî el-Kârî, Ebü'l-Hasen 'Alî b. Sultan Muhammed. *el-Esrâru'l-merfû'a fî ahbâri'l-mevzû'a el-ma'rûf bi'l-Mevzû'âti'l-kübrâ*. thk. Muhammed Lütfî es-Sabbâğ. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 2. Basım., 1982.

'Alî el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûreddîn b. Sultân. *Mirkâtu'l-mefâtîh şerhu Mişkâti'l-mesâbîh*. thk. Cemâl 'Aytânî. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2001.

'Azîzî, 'Alî b. Ahmed b. Nûrüddîn b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bulâkî. *es-Sirâcu'l-münîr şerhu'l-Câmi'i's-sagîr min ehâdîsi'l-beşîri'n-nezîr*. 4 Cilt. y.y.: y.y., ts.

Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ'. *Mesâbîhu's-sünne*. thk. Yûsuf 'Abdurrahman el-Mar'aşlî vd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1. Basım., 1987.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin. *el-Medhal ilâ 'ilmi's-sünen*. thk. Muhammed 'Avvâme. 2 Cilt. Cidde-Medine: Dâru'l-Minhâc-Dâru'l-Yüsr, 1. Basım., 2016.

Buhârî, Ebû 'Abdullah Muhammed b. İsmâ'îl. *et-Târîhu'l-kebîr*. thk. Muhammed b. Sâlih b. Muhammed ed-Dubâsî. 11 Cilt. Riyad: en-Nâşiru'l-Mütemeyyin, 1. Basım., 2019.

Canan, İbrahim. "Kenzü'l-Ummâl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/262-263. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Cebri, 'Abdülmüte'âl Muhammed. *el-Müştehir mine'l-hadîs*. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1987.

Cevherî, Ebû Nasr İsmâ'îl b. Hammâd. *es-Sıhâh Tâcü'l-luga ve sıhahi'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed 'Abdulgaffûr 'Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'İlimli'l-Malâyîn, 4. Basım., 1987.

Çakan, İsmail Lütfi. "Câmiu'l-Usûl li-Ehâdîsi'r-Resûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/136. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Çalışkan, Mehmet. *Kur'an Perspektifinde Hikmet*. Ankara: İlahiyat Kitap, 2023.

Deylemî, Ebû Şücâ' Şîrûye b. Şehredâr. *el-Firdevs bi-me'sûri'l-hitâb*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Basım., 1986.

Dihlevî, Ebü'l-Mecd 'Abdülhakk b. Seyfeddîn. *Lema'âtu't-tenkîh fî şerhi Mişkâti'l-Mesâbîh*. thk. Takiyyüddîn en-Nedvî. 10 Cilt. Dımaşk: Dâru'n-Nevâdir, 1. Basım., 2014.

Dimyâtî, Ebû Muhammed 'Abdulmü'min b. Halef. *el-Metcerü'r-râbih fî sevâbi'l-'ameli's-sâlih*. thk. 'Abdülmelik b. 'Abdullah b. Düheyş. Mekke: Mektebetü'n-Nahdati'l-Hadîse, 5. Basım., 1994.

Ebû Hayseme, Züheyr b. Harb en-Nesâ'î. *Kitâbu'l-'İlm*. thk. Muhammed Nâsırüddîn el-Elbânî. Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1. Basım., 2001.

Ebû Nu'aym, Ahmed b. 'Abdullah el-İsfahânî. *Hilyetu'l-evliyâ' ve tabakâtu'l-asfiyâ'*. 10 Cilt. Kahire-Beyrut: Mektebetü'l-Hâncî-Dâru'l-Fikr, 1996.

Feyyûmî, Ebû Muhammed Hasen b. ‘Alî. *Fethu’l-karîbi’l-mücîb ‘ale’t-Tergîb ve’t-terhîb*. thk. Muhammed İshâk Muhammed. 15 Cilt. Riyad: Dâru’s-Selâm, 1. Basım., 2018.

Fîrûzâbâdî, Ebü’t-Tâhir Muhammed b. Ya‘kûb. *el-Kâmûsü’l-muhît*. thk. Muhammed Nu‘aym el-‘Arkûsî vd. Beyrut: Mü’essesetü’r-Risâle, 1. Basım., 1995.

Hatîb et-Tebrîzî, Ebû ‘Abdullah Muhammed b. ‘Abdullah. *Mişkâtu’l-Mesâbîh*. thk. Muhammed Nâsırüddîn el-Elbânî. 3 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmiyye, 3. Basım., 1979.

Hatiboğlu, İbrahim. “Mesâbîhü’s-Sünne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/258-260. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Hatipoğlu, Haydar. *Sünen-i İbn Mâce Tercemesi ve Şerhi*. 10 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1983.

Hererî, Ebû Yâsîn Muhammed b. ‘Abdullah el-Asyûbî. *Şerhu Sünen-i İbn Mâce*. 26 Cilt. Beyrut-Cidde: Dâru Tavki’n-Necât-Dâru’l-Minhâc, 1. Basım., 2018.

‘Iclî, Ebü’l-Hasen Ahmed b. ‘Abdullah. *Târîhu’s-sikât*. thk. ‘Abdulmu‘tî Emîn Kal‘acî. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1. Basım., 1984.

İbn ‘Abdülberr, Ebû ‘Ömer Yûsuf b. ‘Abdullah en-Nemerî. *Câmi‘u beyâni’l-‘ilm ve fazlihî*. thk. Ebü’l-Eşbâl ez-Züheyrî. 2 Cilt. Riyad: Dâru İbni’l-Cevzî, 1. Basım., 1994.

İbn ‘Adiyy, Ebû Ahmed ‘Abdullah b. ’Adî el-Cürcânî. *el-Kâmil fî du‘afâ’i’r-ricâl*. thk. Mâzin es-Sersâvî. 10 Cilt. Beyrut: Mektebetü’r-Rüşd, 2012.

İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed ‘Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *Kitâbu’l-Cerh ve’t-ta‘dîl*. thk. ‘Abdurrahman b. Yahyâ el-Mu‘allimî el-Yemânî. 9 Cilt. Haydarâbâd: Matba‘atu Meclisi Dâ’ireti’l-Ma‘ârifi’l-‘Osmâniyye, 1. Basım., 1941.

İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir ‘Abdullah b. Muhammed el-Kûfî. *el-Musannef*. thk. Muhammed ‘Avvâme. 26 Cilt. Cidde-Dımaşk: Dâru’l-Kıble-Mü’essesetü ‘Ulûmi’l-Kur’ân, 1. Basım., 2006.

İbn Hacer, Ebü’l-Fazl Ahmed b. ‘Alî el-‘Askalânî. *el-Garâ’ibü’l-mültekata min Müsnedi’l-firdevs el-müsemmâ Zahru’l-firdevs*. thk. İrfân Süfyân vd. 8 Cilt. Dubai: Dâru’l-Birr, 1. Basım., 2016.

İbn Hacer, Ebü’l-Fazl Ahmed b. ‘Alî el-‘Askalânî. *Lisânu’l-mîzân*. thk. ‘Abdülfettâh Ebû Gudde. 10 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Beşâ’iri’l-İslâmiyye, 1. Basım., 2002.

İbn Hacer, Ebü’l-Fazl Ahmed b. ‘Alî el-‘Askalânî. *Tehzîbu’t-Tehzîb*. thk. İbrâhîm ez-Zeybek-‘Âdil Mürşid. 4 Cilt. Beyrut: Mü’essesetü’r-Risâle, 2009.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *Kitâbu’l-Mecrûhîn mine’l-muhaddisîn*. thk. Hamdî ‘Abdülmecîd es-Selefî. 2 Cilt. Riyad: Dâru’s-Sumay‘î, 1. Basım., 2000.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *Kitâbu’s-Sikât*. thk. Muhammed ‘Abdürreşîd. 10 Cilt. Haydarabad: Matba‘atu Meclisi Dâ’ireti’l-Ma‘ârifi’l-‘Osmâniyye, 1. Basım., ts.

İbn Mâce, Ebû ‘Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Şu‘ayb el-Arna’ût vd. 5 Cilt. Beyrut: Dâru’r-Risâleti’l-‘Âlemiyye, 1. Basım., 2009.

İbn Melek, Muhammed ’Abdullatîf er-Rûmî. *Şerhu Mesâbîhi’s-sünne*. thk. Nûreddîn Tâlib vd. 6 Cilt. Kuveyt: İdâretu’s-Sekâfeti’l-İslâmiyye, 1. Basım., 2012.

İbnü’l-‘Arabî, Ebû Bekir Muhyiddîn Muhammed b. ‘Alî el-Hâtimî. *el-Fütûhâtu’l-Mekkiyye*. thk. Ahmed Şemseddîn. 10 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1. Basım., 1999.

İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec ‘Abdurrahman b. ‘Alî el-Bağdâdî. *el-‘İlelü’l-mütenâhiye fi’l-ehâdîsi’l-vâhiye*. thk. İrşâdulhakk el-Eserî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1. Basım., 1983.

İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec ‘Abdurrahman b. ‘Alî el-Bağdâdî. *Kitâbu’d-Du‘afâ’ ve’l-metrûkîn*. thk. Ebü’l-Fidâ’ ‘Abdullah el-Kâdî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1. Basım., 1986.

İbnü'l-Esîr, Ebü's-Se'âdât el-Mübârek b. Esîrüddîn el-Cezerî. *Câmi'u'l-usûl fî ehâdîsi'r-Rasûl*. thk. 'Abdülkâdir el-Arna'ût. 12 Cilt. Dımaşk-Kahire-Kuveyt: Mektebetü'l-Halvânî-Matba'atu'l-Melâh-Mektebetü Dâri'l-Beyân, 1. Basım., 1972.

İbnü'l-Esîr, Ebü's-Se'âdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî. *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Tâhir Ahmed ez-Zâvî. 5 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'İlmiyye, 1963.

İbnü's-Sıddîk, Ebü'l-Feyz Ahmed b. Muhammed el-Gumârî. *Fethu'l-vehhâb bi-tahrîci ehâdisi'ş-Şihâb*. thk. Hamdî 'Abdulmecîd es-Selefî. 2 Cilt. Beyrut: 'Alemü'l-Kütüb-Mektebetü'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 1. Basım., 1988.

İnak, Halil İbrahim. *Hadislerde Hikmet Kavramı*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Kâdî Beyzâvî, Nâsirüddîn 'Abdullah b. 'Ömer eş-Şîrâzî. *Tuhfetu'l-ebrâr şerhu Mesâbihi's-sünne*. thk. Nûreddîn Tâlib vd. 3 Cilt. Kuveyt: İdâretu's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 2012.

Kandehlevî, Muhammed İdrîs. *et-Ta'lîku's-sabîh 'alâ Mişkâti'l-Mesâbîh*. 4 Cilt. Dımaşk: Matba'atu'l-İ'tidâl, 1. Basım., 1958.

Kaya, M. Cüneyt. "İlimler Tasnifi Literatürünün Son Büyük Örneği: Ebcedü'l-ulûm ve Müellifi Sıddîk Hasan Han". *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*. ed. Müstakim Arıcı. 437-446. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.

Kudâ'î, Ebû 'Abdullah Muhammed b. Selâme. *Müsnedü'ş-Şihâb*. thk. Hamdî 'Abdulmecîd es-Selefî. 2 Cilt. Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1. Basım., 1985.

Kutluer, İlhan. "Hikmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/503-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Mansûrî, Ebü't-Tayyib Nâyif b. Salâh. *İrşâdu'l-kâsî ve'd-dânî ilâ terâcimi şüyûhi't-Taberânî*. Riyad-Şârika: Dâru'l-Keyân-Mektebetü İbn Teymiyye, 1. Basım., 2006.

Mansûrî, Ebü't-Tayyib Nâyif b. Salâh. *İrvâ'u'z-zamiyy fî terâcimi ricâli Süneni'd-Dârimî*. Riyad: Dâru'l-'Âsıme, 1. Basım., 2015.

Ma'rûf-Arna'ût, Beşşâr 'Avvâd-Şu'ayb. *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*. Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1. Basım., 1997.

Mizzî, Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. 'Abdurrahman. *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1. Basım., 1988.

Muzhiriddin ez-Zeydânî, el-Hüseyn b. Mahmûd. *el-Mefâtih fî şerhi'l-Mesâbîh*. thk. Nûreddîn Tâlib vd. 6 Cilt. Kuveyt: İdâretu's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 2012.

Mübârekfûrî, Ebü'l-Hasen 'Ubeydullah b. Muhammed 'Abdusselâm. *Mir'âtu'l-mefâtîh -Hatîb et-Tebrîzî'nin Mişkâtu'l-Mesâbîh'i ile birlikte-*. 9 Cilt. Hindistan: el-Câmi'atu's-Selefiyye, 1985.

Münâvî, Zeynüddîn Muhammed 'Abdurra'ûf b. Tâcü'ârifîn. *Feyzu'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-sagir min ehâdîsi'l-beşîri'n-nezîr*. thk. Ahmed 'Abdusselâm. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Basım., 2001.

Müttakî el-Hindî, 'Alâ'üddîn 'Alî b. Hüsâmüddîn. *Kenzu'l-'ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*. thk. Bekrî Hayyânî-Saffet es-Sakâ. 18 Cilt. Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1985.

Nesâ'î, Ebû 'Abdurrahman Ahmed b. Şu'ayb. *Kitâbu'd-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*. thk. Bûrân ed-Dannâvî-Kemal Yûsuf el-Hût. Beyrut: Mü'esesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1. Basım., 1985.

Özşenel, Mehmet. "Hikmet Hadisi Üzerine Bir İnceleme". *Dîvân: İlmî Araştırmalar* 2 (1996), 201-206.

Ruyânî, Ebû Bekir Muhammed b. Hârûn. *Müsnedü'r-Rûyânî ve bi-zeylihi'l-müstedrek mine'n-nusûsi's-sâkıta*. thk. Eymen 'Alî Ebû Yemânî. 3 Cilt. Kahire: Mü'essesetü Kurtuba, 1. Basım., 1995.

San'ânî, Ebû İbrâhîm Muhammed b. İsmâ'îl. *et-Tenvîr şerhu'l-Câmi'i's-sagîr*. thk. Muhammed İshâk Muhammed İbrâhîm. 11 Cilt. Riyad: Mektebetü Dâri's-Selâm, 1. Basım., 2011.

Sehâvî, Ebü'l-Hayr Muhammed b. 'Abdurrahman. *el-Makâsıdu'l-hasene fî beyâni kesîr mine'l-ehâdîsi'l-müştehire 'ale'l-elsine*. thk. Muhammed 'Osmân el-Huşt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1. Basım., 2008.

Sıddîk Hasan Han, Ebü't-Tayyib Muhammed el-Kannevcî. *Ebcedu'l-'ulûm*. thk. 'Abdülcebbâr Zekkâr. 2 Cilt. Dımaşk-Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye-Menşûrâtu Vizâratu's-Sekâfe ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, 1978.

Suyûtî, Ebü'l-Fazl 'Abdurrahman b. Ebû Bekir. *ed-Dürerü'l-müntesire fi'l-ehâdîsi'l-müştehire*. thk. Muhammed b. Lütfî es-Sabbâğ. Riyad: 'Imâdetü Şu'ûni'l-Mektebât, ts.

Suyûtî, Ebü'l-Fazl 'Abdurrahman b. Ebû Bekr. *Cem'u'l-cevâmi' el-ma'rûf bi'l-Câmi'i'l-kebîr*. thk. Muhtâr İbrâhîm el-Hâ'ic vd. 25 Cilt. Kahire: el-Ezherü'ş-Şerîf, 1. Basım., 2005.

Suyûtî, Ebü'l-Fazl 'Abdurrahman b. Ebû Bekr. *el-Câmi'u's-sagîr fî ehâdîsi'l-beşîri'n-nezîr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2. Basım., 2004.

Suyûtî, Ebü'l-Fazl 'Abdurrahman b. Ebû Bekr. *Kûtu'l-muğtezî 'alâ Câmi'i't-Tirmizî*. thk. Nâsır b. Muhammed b. Hâmid. 2 Cilt. Mekke: Câmi'atu Ümmi'l-Kurâ, 1424.

Tîbî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. 'Abdullah. *Şerhu't-Tîbî 'alâ Mişkâti'l-Mesâbîh el-müsemmâ el-Kâşif 'an hakâ'iki's-sünen*. thk. 'Abdulhamîd Hindâvî. 13 Cilt. Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1. Basım., 1997.

Tirmizî, Ebû 'Îsâ Muhammed b. 'Îsâ. *el-Câmi'u's-sahîh (Sünenü't-Tirmizî)*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir-Muhammed Mustafa Hüseyn ez-Zehebî. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2010.

Tûribiştî, Ebû 'Abdullah Fazlullah b. el-Hasen. *Kitâbu'l-Müyesser fî şerhi Mesâbihi's-sünne*. thk. 'Abdulhamîd Hindâvî. 4 Cilt. Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, 2. Basım., 2008.

Uğur, Hakan. "Kur'an'da Hikmet Kavramı -Tefsirlere Göre Hikmet Ayetleri-". *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* 10/3 (2010), 135-158.

Uğur, Mücteba. "el-Câmiu's-Sagîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/113-114. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Uğur, Mücteba. "Firdevsü'l-Ahbâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/129-131. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

'Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. 'Amr. *ed-Du'afâ'*. thk. Ebû Yahyâ el-Haddâd vd. 4 Cilt. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1. Basım., 2014.

Zehebî, Ebû 'Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Muhammed Rıdvân 'Arkûsî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-'Âlemiyye, 1. Basım., 2009.

Zehebî, Ebû 'Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Şu'ayb el-Arna'ût vd. 25 Cilt. Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 2. Basım., 1984.

***

Acem, Refîk. *Mevsû'atu mustalahâti't-tasavvufi'l-İslâmî*. Beyrut: Mektebetu Lubnan, 1999.

Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. 6 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Aslan, Nasi. "Hikmet Ekseninde Nassların Yorumlanma İmkânı ve Sınırları". *Bilimnâme*. 37/1 (2019), 889-914.

Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Cevherî, İsmâîl b. Hammâd. *es-Sıhah eserü'l-luga ve sıhahi'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdulgafur Attar. 6 Cilt. b.y.: Dârü'l-Kütübi'l-Arabi, ts.

Dihlevî, Şah Veliyullah. *Huccetullâhi'l-Bâliğa*. çev. Mehmet Erdoğan. 2 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 2002.

Dönmez, İbrahim Kâfi. "İllet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/117-120. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Dönmez, İbrahim Kâfi. "Sebep". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/244-248. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Eraslan, Kemal. "Dîvân-ı Hikmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/429-430. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Gökçe, Ferhat. *İslâm İrfân Geleneğinde Hadis Yorumu.* Ankara: TDV Yayınları, 2021.

Göksoy Hasan Ali. "Tasavvuf Edebiyatımızda Hikemiyyât". *Uluslararası Bursa Tasavvuf Kültürü Sempozyumu 4*. 4/139-148. Bursa: Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı, 2005.

Görmez, Mehmet. *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

Hakîm et-Tirmizî, Ebû Abdillah Muhammed b. Alî. *el-Menhiyyât*. thk. Muhammed Osman el-Huşt. Kahire: y.y. ts.

Hakîm et-Tirmizî, Ebû Abdillah Muhammed b. Alî. *Nevâdirü'l-usûl*. thk. Abdurrahman Umeyra. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1992.

Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed. *A'lâmu'l-Hadîs*. thk. Muhammed b. Sa'd b. Abdurrahmân Âli Suûd. 4 Cilt. Mekke: Câmi'atu Ummi'l-Kurâ, 1988.

Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed. *Meâlimu's-Sunen*. 4 Cilt. Haleb: el-Matbaatu'l-İlmiyye, 1932.

İbn Fâris, Ebü'l-Hasen Ahmed. *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1998.

İbn Mâce, Muhammed b. Yezid el-Kazvinî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, ts.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. thk. Osman Yahya. 14 Cilt. Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyeti'l-Âmmeti li'l-Kitâb, 1972.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî. *Fusûsü'l-hikem*. thk. Ebü'l-Alâ Afîfi. Kahire: Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1946.

İhya.org. "Hikmet; Anlam ve Mâhiyeti". Erişim 15 Temmuz 2023. https://www.ihya.org/kavram/konu-2879.html

İzmirli, İsmail Hakkı. *Hikmeti Teşri'*. İstanbul, y.y., 1328.

Kahraman, Abdullah. "İslâm Hukukçularının Hikmetten Yararlanma Konusundaki Yaklaşımları". *Akademide Felsefe Hikmet ve Din*. ed. Bayram Ali Çetinkaya. 209-223. Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2014.

Kara, Mustafa. "Hikmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/519. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Kartal, Abdullah. "İbnü'l-Arabî'nin Yorum Yöntemi ve Muhammed Fassında Bu Yöntemin Tatbiki: Her Varlık Bir Âyettir". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 21 (2008), 257-282.

Kâşânî, Abdurrezzâk. *Tasavvuf Sözlüğü*: *Letâifü'l-i'lâm fî işârâti ehli'l-ilhâm*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2000.

Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed b. İshâk. *Bahrü'l-fevâid*. thk. Muhammed Hasan İsmail-Ahmed Ferid el-Mezîdî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.

Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed b. İshâk. *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-Tasavvuf*. thk. Ahmed Şemsuddin. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.

Kılıç, Mahmud Erol. "Fusûsü'l-Hikem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/230-237. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Kılıç, Mahmut Erol. "İbnü'l-Arabî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/493-516. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Koca, Ferhat. "Hikmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/514-518. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Konevî, Sadreddin. *Şerhu'l-erbaîne hadîsen (Tasavvufî Hadis Şerhleri ve Konevî'nin Kırk Hadis Şerhi* içerisinde). İstanbul: MÜ İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1990.

Köktaş Yavuz. *Kitâbu'l-Menhiyyât: Hadislerdeki Yasakların Sebep ve Hikmetlerine Dair*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2008.

Köktaş, Yavuz. *Fethu'l-Bârî ve Umdetu'l-Kârî'nin Metin Tahlili Açısından İncelenmesi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2009.

Köktaş, Yavuz. *İlk Dönem Sufîlerinin Hadisleri Anlama Çabaları: Hakîm Tirmizî'nin Yaklaşımı*. Rize: Karadeniz Basın-Yayım, 2004.

Kutluer, İlhan. "Hikmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/503-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Lane, William Edward. *Meddü'l-kâmûs: Arabic English Lexicon*. 8 Cilt. Beyrut: Librairie Du Liban, 1997.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh. *el-Muvatta'*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Müslim b. Haccâc, Ebü'l-Huseyn. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb. *es-Sünen*. 8 Cilt İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Özervarlı, M. Sait. "Hikmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/511-514. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Sükker, Muhammed Şerif. "Mukaddime". *Huccetillahi'l-Bâliğa*. mlf. Şah Veliyullah ed-Dihlevî. çev. Mehmet Erdoğan. 39-40. İstanbul: İz Yayıncılık, 2002.

Taş, Sakin. *Tefsir Geleneğinde Hikmet: Fahreddin Râzî Örn*eği. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi. 2023.

TDK, Türk Dil Kurumu. "Hikmet". Erişim 18 Temmuz 2023. https://sozluk.gov.tr/

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *es-Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Türcan, Zişan. *Hadis Şerh Geleneği*. Ankara: TDV Yayınları, 2011.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dîni Kur'ân Dili*. 10 Cilt. İstanbul: y.y., ts.

Zehebî, Ebû Abdillah Muhammed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 25 Cilt. Beyrut: y.y., 1985.

Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdillah. *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed el-Fadl b. İbrâhîm. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1957.

***

Aclûnî, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed. *Keşfü'l-ḫafâ*. 2 Cilt. nşr. Ahmed el-Kallâş. Beyrut: y.y., 1985.

Bereke, Abdulfettah Abdullah. "Hakîm et-Tirmizî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 15/196-199. İstanbul: TDV Yayınları,1997.

Ahmet Hilmi, Şehbenderzade Filibeli. *İlm-i Ahval-i Ruh*. İstanbul: Matbaa-i İslâmiyesi, 1927.

Bertrand, Alexis. *Ahlak Felsefesi*. çev. Salih Zeki. Ankara: Seba Yayınları, 1999.

Bîrûnî, Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed. *Tahkîkü ma'li'l- Hind*. çev. Kıvameddin Burslan. Ankara: Türk Tarh Kurumu, 2015.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.

Câmî, Abdurrahman. *Nefeḥâtü'l-üns.* nşr. Mahmûd Âbidî. Tahran: Miras-ı Mektub, 1980.

Cündioğlu, Dücane. "Hikmet Müminin Yitiği midir?", *Yenişafak Gazetesi,* 23. 12. 1998.

Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Kitâbü't-Taʿrîfât.* nşr. İbrahim el-Ebyârî. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.

Çantay, Hasan Basri. *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*. 3 Cilt. İstanbul: Elif Ofset, 1984.

Demirbaş, Servet. "Nahl Suresi 125. Âyet Bağlamında Müfessirlerin 'Hikmet, Mev'ize-i Hasene ve Cidâl Kavramlarına Yaklaşımları", *Trabzon İlahiyat Dergisi,* 9/1 (Bahar 2022), 39-66.

Demirhan, Muhammed. Osmanlı Dönemi Vahdet-i Vücud Müdafaaları. *Osmanlı'da İlm-i Tasavvuf.* ed. Ercan Alkan-Osman Sacid Arı. İstanbul: İsar Yayınları, 2018. 187-210.

Doğan, Servet. *İslâm Düşüncesinde Hikmet* Ankara: Fecr Yayınları 2021.

Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *el-İktisad fi'l-i'tikât*. Beyrut: Mektebetü'l-Asrıyye, 1983.

Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *İhyâu ulûmi'd-dîn*. 4 Cilt. nşr. Zeynüddin Ebü'l-Fazl el-Irâki. Beyrut: Darü'l-Marife, 2005.

Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *Mükâşefetü'l-kulûb.* Beyrut: Darü'l-Marife, 1985.

Gölpınarlı, Abdülbaki. *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*. İstanbul: İnkılap Yayınları, 2004.

Görmez, Mehmet. *Kalbin Erbaini,* Ankara: Otto Yayınları,2014.

Herevî, Ebû İsmâîl Hâce Abdullah b. Muhammed b. Alî. *Menâzilü's-sâ'irîn*. nşr. Laugier de Beaurecuei. Kahire: y.y., 1962.

Herevî, Ebû İsmâîl Hâce Abdullah b. Muhammed b. Alî. *Sad Meydân.* nşr. Abdulhay Habîbi. Kabil: y.y., 1962.

Huart, Clement Imbault. "Hikmet". *İslâm Ansiklopedisi.* 13. Cilt. İstanbul: MEB Yayınları, 1950.

İbn Acîbe, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed eş-Şâzelî. *İkâzu'l-himem fî Şerhi'l-Hikem li-İbn Atâ İskenderî.* Kahire: Darü'l Kütübi'l-İlmiyye, 2005.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî el-Ensârî. *Lisânü'l-ʿArab*. 20 Cilt. nşr. Abdullah Ali el-Kebîr. Beyrut: Dâru-Sâdır, 1994.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddin Muhammed b. Alî el-Hâtimî. *Fusûsü'l-hikem*. çev. Nuri Gençosman. İstanbul: MEB Yayınları, 1990.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddin Muhammed b. Alî el-Hâtimî . *Futuhât*. 8. Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1996.

İkbal, Muhammed. *İslâm Felsefesine Bir Katkı.* çev. Cevdet Nazlı. İstanbul: Külliyat Yayınları, 2017.

İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-İsfahânî. *el-İbâne an turuki'l-kâsidîn.* İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine Kitaplığı, 308.

Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kāsım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'an*. thk. Adnan Davudi. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 2001.

Kakû, Ahmed Hüseyn. *Hâkezâ tekelleme'l- evliyâu ve's- sâlihûn.* 2 Cilt. Şam: Dâru'l-İmân 1990.

Kam, Ömer Ferit. *Vahdet-i Vücûd*. sad. Ethem Cebecioğlu. Ankara: DİB Yayınları, 2003.

Kara, Mustafa. "Hikmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/518-519. İstanbul: 1998.

Karamustafa, Ahmet T. *Tasavvufun Oluşumu.* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.

Kâşânî, Abdürrezzâk b. Ahmed. *Istılâhâtü's-sûfiyye*. nşr. Muhammed Kemâl İbrâhim. Kahire: y.y., 1981.

Kelâbâzî, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim. *et-Taʿarruf li-mezhebi ehli't-taṣavvuf*. thk. Ahmet Abdurrahman es Sayih. Kahire: Mektebetü'd-Dîniyye, 2009.

Kılıç, Mahmut Erol. “Modern Zamanlarda İrfana Duyulan İhtiyaç”. *Din ve Hayat Dergisi* 12/37 (Kasım 2019), 40-43.

Komisyon. *Kuran Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*. Ankara: DİB Yayınları, 2006.

Kuşeyrî, Ebü’l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin. *er-Risâle.* Kahire: Daru’l-Yemâme, 2008.

Kuşeyrî, Ebü’l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin. *Letâifu'l-İşârat*. 6 Cilt. nşr. İbrahim Besyûni. Kahire: el-Heyetü’l-Mısriyyetü’l-Âmme li’l-Kitab, 1981.

Kutluer, İlhan. “Hikmet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 17/503-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Kürkçüoğlu, Kemal Edip. *Osman Şems Efendi Divan’ından Seçmeler.* Ankara: KTB Yayınları, 1985.

Müslim, Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiʿu’ṣ-ṣaḥîḥ*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: y.y., 1374-75/1955-56.

Nablusî, Abdülganî b. İsmâîl. *Mesnevi’nin Üç Kapısı Mesnevi Dibâcesine Düşülen Notlar. çev*. M. Z. Tığlıoğlu. İstanbul: İnsan Yayınları, 2022.

Nasr, Seyyid Hüseyin. *Molla Sadrâ ve İlâhi Hikmet*. çev. M. Armağan. İstanbul: İnsan Yayınları, 2009.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Mecmû’.* 10 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1988.

Öçal, Şamil. *İslâm Düşüncesinde Hikmet Kelam ve İrfan.* Ankara: Fecr Yayınları, 2020.

Öngören, Reşat. “Tasavvuf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/119-126. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Pakalın, M. Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3. Cilt. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.

Parsa, Muhammed. *Faslü'l-Hitâb*. thk. Celil Müsgir Nejad. Tahran: Merkez-i Neşr-i Danişgâhi, 2003.

Sami, Şemseddin. *Kâmûs-ı Türkî.* İstanbul: Kapı Yayınları, 2009.

Schimmel, Annemarie. *Sûfismus; Eine Einführung in die İslâmische Mystik.* München: C.H. Beck, 2008.

Serrâc, Ebû Nasr Abdullah b. Alî. *el-Lümaʿ*. thk. Muhammed Edip el-Cadir. Amman: Dârü’l Feth, 2016.

Sirhindî, Ahmed. *El-Mektûbât, thk.* M. Murad Münzevî, 2. Cilt. İstanbul: Kitap Kalbi Yayıncılık, 2018.

Sunar, Cavit. *Mistisizmin Ana Hatları.* Ankara: Kılıç Kitapevi, 1979.

Sübkî, Tâceddin Abdülvehhâb b. Ali. *Ṭabaḳātü’ş-Şâfiʿiyyeti’l-kübrâ.* 6. Cilt. Beyrut: Dârü’l-Maʻrife, 1927.

Sühreverdî, Ebû Hafs Şehâbeddin Ömer b. Muhammed. *Avârifü’l-maʿârif*. nşr. Kasım Ensâri. Tahran: y.y., 1985.

Sülemî, Ebû Abdirrahmân Muhammed b. Hüseyin. *Ṭabaḳātü’ṣ-ṣûfiyye*. nşr. Nûreddin Şerîbe. Kahire: Mektebetü’l Hancî, 1969.

Şeybânî, Muhammed b. Hasan. *el-Câmiʿu’ṣ-ṣaġīr*. Beyrut: y.y., 1986.

Şimşek, Selami. *Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü,* İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre. *el-Câmiʿu’ṣ-ṣaḥîḥ*. nşr. Ahmed M. Şâkir. Kahire: Darü’r-Risaletü’l-Alemiyye, 2019.

Tek, Abdürrezzak. “Tasavvuf Tarihine Kaynaklık Teşkil Etmesi Bakımından Vefayatnameler ve Gazzizâde Örneği”. *Osmanlıda İlmi Tasavvuf.* ed. Ercan Alkan-Osman Sacid Arı. İstanbul: İsar Yayınları, 2018. 117-174.

Hâkim et-Tirmizî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî. *Nevâdirü’l-usûl fî ahâdîsi’r-Resûl*. thk. Abdurrahman Umeyra. 3 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Cîl, 1992.

Hâkim et-Tirmizî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî. *Ḫatmü’l-evliyâ*. thk. Muhammed Abdurrahman eş-Şâgûl. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, 2013.

Hâkim et-Tirmizî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî. *Kitâbu Şifâ'u'l-Alîl*. İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu, 770.

Hücvîrî, Ebü'l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllabi. *Keşfü'l-mahcûb*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.

Uludağ, Süleyman. "Hasan-ı Basri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/305-307. İstanbul: 1997.

Uludağ, Süleyman. *Kuşeyri Risalesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003.

Ülken, Hilmi Ziya. *Felsefeye Giriş.* Ankara: AÜİF Yayınları 1963.

Yaran, Cafer Sadık. *Müslüman'ın Edinmesi Gereken Ahlaki Erdemler.* Ankara: DİB Yayınları, 2018.

Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kuran Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Kitabevi, 1979.

Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm.* Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1989.

Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâʾ*. nşr. Şuayb el-Arnaût. 23 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1985.

***

Altıparmak, Ömer Faruk. "Hikmet ve Felsefe İlişkisi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (Ocak-Haziran 2003), 86-118.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Huseyn. *ez-Zühdü'l-kebîr*. thk. Amir Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetu'l-Kutubi's-Sekafiyye, 1987.

Bîrûnî, Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed. *Tahkiku mâ li'l-Hind*. Beyrut: y.y., 1958.

Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*. çev. Burhan Köroğlu vd. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2000.

Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Rehber Yayınları, 1997.

Cürcânî, Seyyid Şerif. *Ta'rifât-Tasavvuf Istılahları*. çev. Abdülaziz Mecdi Torun. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014.

Çalışkan, Mehmet. "Kur'an'da Hikmet Kavramı". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Temmuz-Aralık 2001), 89-119.

Çift, Salih. "Verrâk, Ebû Bekr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/58-59. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Çift, Salih. *Hakîm Tirmizî ve Tasavvuf Anlayışı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2008.

Deylemî, Ebü'ş-Şücâ Şîrûye b. Şehredâr. *Kitâbu Firdevsi'l-ahbâr*. thk. Fevvâz Ahmed Zemrelî-Muhammed el-Mu'tasımbillah el-Bağdâdî. 5 Cilt. Beyrut: y.y., 1987.

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillah el-Esbehânî. *Hilyetu'l-evliyâ ve tabakatu'l-asfiyâ*. 11 Cilt. Kahire: Dâru'r-Reyhân li't-Turâs, ts.

Ebû Tâlib el-Mekkî, Muhammed b. Alî. *İlmu'l-kulûb*. thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ. Kahire: Mektebetü"l-Kahire, ts.

Ebû Tâlib el-Mekkî, Muhammed b. Alî. *Kûtu'l-kûlûb (Kalplerin Azığı)*. çev. Yakup Çiçek-Dilaver Selvi. 4 Cilt. İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2009.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâu ulûmi'd-Dîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Mukâşefetu'l-kulûb -Kalplerin Keşfi-*. çev. Salih Uçan. İstanbul: Çelik Yayınları, ts.

Gökçe, Ferhat. “Hadislerin Hikmet/Hikemî Yorumu -Sadreddin Konevî’nin Kırk Hadis Şerhi Özelinde-”. *Universal Journal of Theology* 2/1 (2017), 1-35.

Gökçe, Ferhat. *İslâm İrfan Geleneğinde Hadis Yorumu*. Ankara: TDV Yayınları, 2021.

Güllüce, Veysel. “Kur’an’da Hikmet Kavramı Üzerine”. *EKEV Akademi Dergisi* 1/2 (Mayıs 1998), 43-48.

Hakîm et-Tirmizî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ali. *Kitâbu Ḫatmi’l-evliyâ*. thk. Osman İsmâil Yahyâ. Beyrut: el-Matbaatu’l-Katolikiyye, 1965.

Herevî, Ebû İsmâîl Abdullâh b. Muhammed el-Ensârî. *Menâzilü’s-sâirîn -Tasavvufta Yüz Basamak-*. çev. Abdurrezzak Tek (Bursa: Emin Yayınları, 2017.

İbn Adî, Ebû Ahmed el-Curcânî. *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl*. thk. Suheyl Zekkâr-Yahya Muhtâr Gazzâvî. 8 Cilt. Beyrut: y.y., 1988.

İbn Ebi’d-Dunyâ, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *es-Samtu ve âdâbu’l-lisân*. thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ. Beyrut: y.y., 1988.

İbn Fûrek, Ebû Bekir Muhammed el-Hasan. *el-İbâne ‘an turuki’l-kâsidîn*. thk. Ahmet Yıldırım-Abdügaffar Aslan. İstanbul: YEK Yayınları, 2014.

İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sunenu İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, ts.

İbn Manzûr, Ebü’l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü’l-Arab*. thk. Abdullah Ali Kebir vd. 6 Cilt. Kahire: Dâru’l-maârif, ts.

İbn Manzûr, Ebü’l-Fazl Muhammed b. Mükerrem el-Ensârî. *Lisânü'l-ʿArab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

İbnü’l-Arabî, Muhyiddin Muhammed b. Ali. *el-Fütûḥâtü’l-Mekkiyye fî maʿrifeti’l-esrâri’l-mâlikiyye ve’l-mülkiyye*. thk. Osman Yahyâ – İbrâhim Medkûr. 15 Cilt. Kahire: y.y., 1392-1413/1972-92.

İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec Abdurrahman. Alî. *Kitâbu’l-Mevzûât*. Beyrut: y.y., 1983.

İbnü’l-Mukaffa‘, Ebû Muhammed Abdullâh. *Kitâbü Kelîle ve Dimne*. nşr. Lıuis Şeyho. Beyrut: y.y., 1950.

İbrâhim Hakkı Erzurûmî. *Mârifetnâme*. Kahire: y.y., 1263/1847.

İsfahânî, Râğıb. *el-Mufredât*. İstanbul: y.y., 1986.

Kara, Mustafa. “Hikmet (Tasavvuf)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/518-519. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Kâşânî, Abdürrezzâk b. Ahmed. *Letâifu’l-a’lâm fî İşârâti ehli’l-İlhâm -Tasavvuf Sözlüğü-*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.

Kâşânî, Abdürrezzâk b. Ahmed. *Sufîlerin Kavramları -Istılahatu's-Sufiyye-*. çev. Abdurrezzak Tek. Bursa: Bursa Akademi, 2014.

Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed b. İshak. *Bahru’l-fevâid*. thk. Muhammed Hasan İsmail-Ahmed Ferid el-Mezîdî. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1999.

Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed b. İshak. *et-Ta’arruf -Doğuş Devrinde Tasavvuf-*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 1979.

Kesnezân el-Huseynî, Muhammed b. Şeyh Abdulkerîm. *Mevsûatu’l-Kesnezân*. 24 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Muhabbe, 2005.

Konevî, Sadreddin. *Şerhu’l-Erbaîne Hadîsen -Tasavvufî Hadis Şerhleri ve Konevî’nin Kırk Hadis Şerhi* içerisinde-. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1990.

Köktaş, Yavuz. *İlk Dönem Sufîleri ve Hadis Hakîm et-Tirmizî Örneği*. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2010.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. e*l-Câmi‘ li ahkâmi’l-Kur’an*. 24 Cilt. Beyrut: Dâr-u İhyâ-i’t-Turâsi’l-Arabî, ts.

Kuşeyrî, Ebü’l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin. *Kuşeyrî Risâlesi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1981.

Kutluer, İlhan. “Hikmet (Felsefe)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/503-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Molla Sadrâ, Muhammed b. İbrâhîm eş-Şîrâzî. *el-Ḥikmetü’l-müteʿâliye fi’l-esfâri’l-ʿaḳliyyeti’l-erbaʿa*. thk. Rızâ Lutfî. Kum: y.y., 1368.

Muhâsibî, Ebû Abdillah el-Hâris b. Esed. *el-Vesâyâ*. thk. Abdülkâdir Ahmet Atâ. Beyrut: y.y., 1986

Mustafevî, Hasen. et-*Tahkîk fî kelimâti’l -Kur’ani’l-kerîm*. Tahrân: Merkezü Neşri Âsâri’l-ʻAllâme el-Mustafevî, 1393.

Suhreverdî, Ömer b. Muhammed. *Avârifu’l-Maârif -İhyâ*’nın içinde-. Beyrut: y.y., 1992.

Sülemî, Ebû Abdirrahmân Abdullah b. Habîb. *Tabakâtus’s-Sûfiyye -İlk Zâhid ve Sûfiler-*. çev. Abdurrezzak Tek. Bursa: Bursa Akademi, 2018.

Sülemî, Ebû Abdurahman Muhammed b. el-Huseyn. *Hakâiku’t-Tefsîr*. thk. İshak Yazıcı. Samsun: y.y., 1997.

Şahin, Hanifi. “Orta Asya’dan Anadolu’ya İrfan Geleneğinde İnsan Tasavvuru: Ahmed Yesevî-Ahmed-i Hânî Mukayesesi”. *2. Uluslararası Ahmed-i Hânî Sempozyumu “İslâm Düşüncesinde İnsan*”. ed. Abdulcebbar Kavak. 518-532. Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları, 2018.

Şavlı, Mehmet Reşat. *İslâm Düşüncesinde Hikmet Anlayışı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmiʿu’l-beyân ʿan teʾvîli âyi’l-Ḳurʾân*. 30 Cilt. Kahire: y.y., 1321.

Tanevî, Eşref Ali. *Hadislerle Tasavvuf*. haz. H. Zaferullah Daudî-Ahmet Yıldırım. İstanbul: Umran Yayınları, 1996

Tehânevî, Muhammed A‘lâ b. Alî. *Keşşâfu ıṣṭılâḥâti’l-funûn*. thk. Aloys Sprenger vd. 2 Cilt. Kalküta: y.y., 1862.

Tehânevî, Muhammed b. A’lâ b. Ali el-Fârukî el-Hanefî. *Mevsûatü keşşâfi ıstılâhâti’l-fünûn ve’l-ulûm*. thk. Ali Dahruc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1996.

Uludağ, Süleyman. “Mârifet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 28/54-56. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Uludağ, Süleyman. “Müslüman Topraklardaki Hikmet Tasavvuruna Genel Bir Bakış”. *Divân-ı Hikmet Sohbetleri*. ed. Zülfikar Güngör. 159-170. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, 2018.

Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1991.

Vicdâni, Sâdık. *Tarikatlar ve Silsileleri*. haz. İrfan Gündüz. İstanbul: İber Yayınları, 1995.

Yetkin, Saffet Kemâlüddün. “Tasavvuf ve Istılahları”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1-2 (1952), 1-12.

Yezdî, Misbah. “İslâmî İrfân ve Hikmet”. *II. Uluslararası İslâm Düşüncesi Konferansı*. 176-184. İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1997.

Yıldırım, Ahmet. “İslâm Medeniyeti’nde İrfan”. *Prof. Dr. Fuat Sezgin’in Aziz Hatırasına II. Uluslararası Sosyal Bilimlerde Gelenek ve Bilgi Bütünlüğü Sempozyumu*. ed. Mehmet Bulut-Aydın Kudat. 65-80. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2019.

Yıldırım, Ahmet. *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları.* Ankara: TDV Yayınları, 2009.

Yılmaz, Hasan Kâmil. *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1994.

***

Âmidî, Ebü'l-Hasen Seyfeddin Alî b. Muhammed. *Ebkârü'l-efkâr fî usûli'd-dîn*. nşr. Ahmed Muhammed Mehdî. 5 Cilt. Kahire: Darü'l-Kütüb ve'l-Vesaiki'l-Kavmiyye, 2004.

Âmidî, Ebü'l-Hasen Seyfeddin Alî b. Muhammed. *Gâyetü'l-merâm fî ilmi'l-kelâm*. thk. Hasan Mahmûd Abdullatîf. Kâhire: Vizâretü'l-Evkâf, 1391/1971.

Apaydın, H. Yunus. "Ta'lîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/511-514. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Ardoğan, Recep. *Delillerden Temellere Sistematik Kelam*. İstanbul: Klm Yayınları, 2016.

Arslan-Bozkurt, Hulusi-Mustafa. *Sistematik Kelam*. Ankara: TDVİA, 2018.

Aydeniz, Hüsnü. *Fahreddîn er-Râzî Düşüncesinde İlâhî Adalet*. Ankara: Elis Yayınları, 2019.

Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir. *Usûli'd-dîn: Ehl-i Sünnet Akaidi*. çev. Ömer Aydın. İstanbul: İşaret Yayınları, 2016.

Bâkıllânî, Ebû Bekr. *Temhîdü'l-evâil ve telhîsü'd-delâil*. thk. Mektebetü'l-İlmî. Beyrut:

Bekir-Çelebi, Topaloğlu-İlyas. *Kelam Terimleri Sözlüğü*. Ankara: İSAM Yayınları, 2017.

Beyzâvî, Ebû Saîd Nâsırüddîn Abdullâh b. Ömer. *Tavâli'u'l-envâr: Kelam Metafiziği*. çev. İlyas Çelebi-Mahmut Çınar. İstanbul: YEK Yayınları, 2014.

Cansız, Hasan. *İlahi Fiillerde Hikmet*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed Seyyid Şerif. *Şerhu'l-Mevâkıf: Mevâkıf Şerhi*. çev. Ömer Türker. 3 Cilt. İstanbul: YEK Yayınları, 2021.

Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh. *Kitâbü'l-İrşâd: İnanç Esasları Kılavuzu*. çev. Adnan Bülent Baloğlu vd. Ankara: TDV Yayınları, 2010.

Çelebi, İlyas. "Hüsün-Kubuh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/59-63. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Eş'arî, Ebü'l-Hasan Alî b. İsmâîl. *el-İbâne an usûli'd-diyâne*. nşr. Abbas Sabbağ. Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1994.

Eş'arî, Ebü'l-Hasan Alî b. İsmâîl. *el-Lüma' fî'-r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*: *Eş'arî Kelâmı*. çev. Kılıç Aslan Mavil-Hikmet Yağlı Mavil. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.

Eş'arî, Ebü'l-Hasan Alî b. İsmâîl. *Usûlü Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a*. nşr. Muhammed es-Seyyid el-Celyend. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyyeti li't-Türâs, 2012.

Fahreddîn er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *el-Muhassal: Ana Meseleleriyle Kelâm ve Felsefe*. çev. Eşref Altaş. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.

Fahreddîn er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *Kitâbü'l-Erba'în fî Usûli'd-dîn*. Haydarabad: Meclisu Dâireti'l-Maarifi'l-Osmâniyye, 1353.

Fahreddîn er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *Levâmiü'l-beyyinât şerhu Esmaillahi Teâla ve's-sıfat*, y.y.: el-Matbaatü'ş-Şerefiyye, 1323.

Fahreddîn er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *Mefâtihü'l-Gayb: Tefsîr-i Kebîr*. çev. Komisyon. 23 cilt. Ankara: Akçağ Yayınları, 1988-1995.

Ferid, Üsküplü Hafız. "Efâl-i İlahiyye Ayn-ı Hikmettir Lakin Hikmetle Talil Edilemez". *Sırat-ı Müstakim (Sebilü'r-Reşad)* 2 (1325), 45, 291-292.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Hikme fî mahlûkâtillahi*. nşr. Muhammed Reşîd Kabbânî. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1978.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-İktisâd fi'l-i'tikâd: İtikatta Sözün Özü*. çev. Ömer Dönmez. İstanbul: Hisar Yayınevi, ts.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâu ulûmi'd-dîn*. çev. Ahmed Serdaroğlu. 4. Cilt. İstanbul: Bedir Yayınevi, 2002.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Maksadü'l-esnâ şerhi Esmâi hüsnâ: Esmâü'l-Hüsnâ Şerhi*. çev. M. Ferşat. İstanbul: Merve Basım Yayın, ts.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Tehâfütü'l-felâsife: Filozofların Tutarsızlığı*. çev. Mahmut Kaya-Hüseyin Sarıoğlu. İstanbul: YEK Yayınları, 2014.

İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan el-Ensârî. *Mücerredü Makâlâti'ş-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî.* thk. Daniel Gimaret. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1987.

Îcî, Ebü'l-Fazl Adudüddin Abdurrahmân b. Ahmed. *Akâidü'l*-Adudiyye -İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüüdin el-Îcî- içinde. "Adudüddin el-Îcî'nin el-Akâidü'l-Adudiyyesinin Tahkik ve Tercümesi". nşr. M. Ali Koca. ed. Eşref Altaş. 281-298. Ankara: İSAM Yayınları, 2017.

İmâre, Muhammed. *Mutezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu*. çev. Vahdettin İnce. İstanbul: Ekin Yayınları, 2006.
İsferâyînî, Ebü'l-Muzaffer Şahfûr b. Tâhir. *et-Tabsîr fi'd-dîn temyîzü'l-fırkati'n-naciye ani'l-fırak*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983.
İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlmi Kelam*. sad. Sabri Hizmetli. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *Şerhu'l-Usûli'l-hamse: Mu'tezile'nin Beş İlkesi (Mu'tezile'nin Beş Esasının Açılımı)*. çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: YEK Yayınları, 2013.
Kazanç, Fethi Kerim. *Gazzâlî Öncesi Ehl-i Sünnet Kelâmında Ahlâk Düşüncesi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2007.
Koca, M. Ali. "Akaid-Kelâm İlişkisi Bağlamında Akaid Literatürünü Okumak: Îcî'nin Akaid Risalesi Örneği". *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin el-Îcî*. ed. Eşref Altaş. 229-298. Ankara: İSAM Yayınları, 2017.
Kutluer, İlhan. "Gâiyyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/292-295. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
Kutluer, İlhan. "Hikmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/503-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: İSAM Yayınları, 2002.
Mavil, Kılıç Aslan. *Mâtürîdî Düşüncede İlâhî Adalet*. Ankara: Fecr Yayınları, 2019.
Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyy, 2016.
Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. nşr. Salih b. Abdülaziz Âlu'ş-Şeyh. Riyad: Dârü's-Selâm, 1999.
Nesefî, Ebü'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed. *Tabsıratü'l-edille fî usûli'd-dîn*. thk. Hüseyin Atay. 1. Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 1993.
Ormsby, Eric Lee. *İslâm Düşüncesinde İlahi Adalet Sorunu (Teodise*). çev. Metin Özdemir. Ankara: Kitâbiyât: 2001.
Özdemir, İbrahim. *Fıkıh Usulünde Ta'lîl Tartışmaları (Hicrî IV-VIII. Asırları)*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016.
Özdemir, Metin. *İslâm Düşüncesinde Kötülük Problemi*. İstanbul: Furkan Kitaplığı, 2001.
Özervarlı, M. Sait. "Hikmet (Kelâm)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/511-514. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
Pezdevî, Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Mıuhammed. *Ehl-i Sünnet Akaidi*. çev. Şerafettin Gölcük. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1994.
Ritter, Hellmut. "Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu". çev. Lütfi Doğan-Yaşar Kutluay. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3-4 (1954), 75-84.
Sinanoğlu, Mustafa. "Ta'dîl ve Tecvîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/366-368. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Emir Ali Mehnâ-Ali Hasan Fâhur. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993.
Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm. *Nihâyetü'l-İkdam fî ilmi'l-kelâm*. nşr. A. Guillaume, London: Oxford University Press, 1934.
Şeyhzâde, Abdürrahim b. Ali Amasî. *Nazmü'l-ferâid ve cem'i'l-fevâid*. Mısır: Matbaatü'l-Edebiyye, 1318.
Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer. *el-Makâsıd: Kelam İlminin Maksatları*. çev. İrfan Eyibil. İstanbul: YEK Yayınları, 2019.
Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer. *Şerhu'l-Makâsıd*. thk. Abdurrahman Umeyre. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1998.
Türker, Ömer. "İlahi Fiillerin Nedenselliği Sorunu: Gazzâlî'nin Meseleye Yaklaşımı ve Katkısı". *İslâm Araştırmaları Dergisi*. 17 (2007), 1-27.
Yavuz, Salih Sabri. "Gazzâlî'de Hikmet'in Anlamı ve Yorumu". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2015). 7-23.
Yüksel, Emrullah. "İlâhî Fiillerde Hikmet". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1988), 42-76.

***

Arslan, Hulusi. "Mâtürîdî'ye Göre Evren ve İnsanın Yaratılış Hikmeti". *Hikmet Yurdu -İmâm Mâtürîdî* ve *Mâtürîdîlik Özel Sayısı*- 2/4 (Temmuz-Aralık 2009), 71-90.

Arslan, Hulusi. *Mâtürîdî'de İnsanın Yaratılış Hikmeti*. Malatya: Mengeceli Yayınları, 2013.

Âsım Efendi. *Kamus Tercümesi*. İstanbul: Bahriye Matbaası, 1304 h.

Bâkıllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib. *Kitâbu't-Temhîd,* nşr. Richard Joseph McCarthy. Beyrut: el-Mektebetu'ş-Şarkiyye, 1957.

Barış Bayraktar, Ayşe. *İslâm Kelâmında İmtihan Problemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.

Beyâzizâde, Kemalüddin. *İşaretü'l-Meram min ibarati'l-imam*. İstanbul: Daru'l-Kitâb'il-İslâmî, 1949.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Muvazzah İlm-i Kelâm*. İstanbul: Ergin Kitabevi, 1959.

Can, Hüseyin. *Ehl-i Sünnet Ekollerinden Eş'arilik ve Matürîdiyye'ye Göre Allah'ın Fiillerinde Hikmet*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Canatan, Kadir. "İslâm Epistemolojisinin Temelleri: İlim ve Hikmet". *İslâmiyat* 3/1 (2000), 147-160.

Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *es-Sıhâh Tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdulgafur Attar. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-Melâyîn, 1990.

Cihan, Ahmet. "*Mâturidi'nin Hikmet ve Rızık Anlayışı".* Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1987.

Çelebi, İlyas. "Hüsün-Kubuh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/59-63. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Durmuş, Zülfikar. "Kur'an'da Hikmet Kavramı". *Akademik Araştırmalar Dergisi* 18 (Ağustos-Ekim 2003), 177-198.

Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail. *el-Lum'a fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida*. thk. Hamude Ğarabe. Kahire: Matbaatu Mısır Şirketu Muhasemetu Mısriyye, 1955.

Evkuran, Mehmet. "Mâturîdi'nin Düşüncesinde Ahlakın Temellendirilmesi Sorunu". Academia. Erişim 15 Nisan 2023. https://www.academia.edu/18134852/Maturidide_Ahlak%C4%B1n_Temellendirilmesi_Sorunu

Gâlî, Belkâsım. *Ebû Mansûr Mâtürîdî*. Tunus: Dâru't-Türkî li'n-Neşr, 1989.

Günaydın, İbrahim. "*Mâturîdî'nin Te'vîlâtu'l-Kur'ân'ında Hikmet Kavramı*". İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Halîl b. Ahmed, Ebû Abdirrahmân el-Ferâhîdî. *Kitâbu'l-'Ayn*. thk. Mehdî Mahzûmî-İbrâhîm Sâmirâî. 8 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1988.

Hanifi, Özcan. "Mâtürîdî'ye Göre Hikmet Terimi". *İslâmî Araştırmalar* 2/6 (Ocak 1988).

İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed el-Hemedânî. *Mu'cemu mekayisi'l-luga*. thk. A. Muhammed Hasan. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1972.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. 18 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

İbrahim Hakkı, Erzurumlu. *Marifetnâme.* sad. Turgut Ulusoy. 4 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınevi, 1974.

Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el–Muğnî fî Ebvabi't-Tevhid ve'l-Adl*. nşr. İbrahim Medkur-Tâhâ Hüseyin. 11. Cilt. Kahire: el-Müessesetü'l-Mısrıyyetü'l-Âmme, 1382/1962.

Karahan Bayraktar, Fatma. "İmam Mâtürîdî'nin Hz. Mûsâ ve Salih Kul Kıssasını Kelâmî Yorumu". *Eskiyeni* 48 (Mart 2023), 307-330.

Koç, Turan. *Din Dili*. Kayseri: Rey Yayınları, 1995.

Kutlu, Sönmez. *İmam Mâturîdî ve Mâtürîdîlik*. Ankara: Kitâbiyât, 2003.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Kitâbü't-Tevhîd*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: TDV Yayınları, 2014.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtu'l Kur'ân*. ed. Yusuf Şevki Yavuz. İstanbul: Ensar Yayınevi, 2016.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vilâtü Ehli's-Sünne -Tefsiru'l-Mâtürîdî-*. thk. Mecdi Basellum. 10 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 2005.

Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Tabsiratu'l-edille fi usulu'd-Din*. thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün. 2. Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 1990.

Öğük, Emine. "İslâm Düşüncesinde Şer/Kötülük Probleminin İzahına Katkı Sağlayan Etkili Öğreti: Hikmet". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2015), 11-38.

Özcan, Hanefi. "Mâtürîdî'ye göre Hikmet Kavramı". *İslâmî Araştırmalar* 2/6 (Ocak 1988), 42-46.

Özcan, Hanifi. *Mâtüridî'de Bilgi Problemi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2017.

Özdemir, Metin. "Mâtüridî'nin Kötülük Problemine Yaklaşımı". *Mâtürîdî'nin Düşünce Dünyası.* ed. Şaban Ali Düzgün. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2011.

Özervarlı, M. Sait. "Hikmet (Kelâm)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/512-513. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal. *Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*. çev. Abdulbaki Güneş-Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.

Rudolph, Ulrich. "Mâtürîdî'nin İlâhî Hikmet Anlayışı". çev. Yunus Öztürk-Ersin Kabakçı. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/34 (2018/2), 777-786.

Sâbûni, Nureddin. *Mâtürîdiyye Akaidi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: DİB Yayınları, 1979.

Teftazânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer. *Şerhu'l-Akâid*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1980.

Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid. *Keşşâfu ıstılahâti'l-fünûn.* İstanbul: Matbaatü İkdam, 1899.

Türker, Ömer. "İlâhî Fiillerin Nedenliliği Sorunu: Gazzâlî'nin Meseleye Yaklaşımı ve Katkısı". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 17 (2007), 1-24.

Uludağ, Süleyman. *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*. Ankara: TDV Yayınları, 2009.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 9 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.

Yılmaz, Hasan Kamil. *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1994.

***

Arslan, Hulusi. "Maturîdî'ye Göre Evren ve İnsanın Yaratılış Hikmeti". *Hikmet Yurdu -İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik Özel Sayısı-* 2/4 (Temmuz-Aralık 2009), 71-90.

Arslan, Hulusi. "Yaratma ve Gâyelilik Bağlamında Mutezilenin Fayda Teorisi". *Kelam Araştırmaları Dergisi [Kader]* 14/2 (2016), 343-360.

Çınar, Bayram. "Felsefe-Kelâm Tartışmalarında Bilginin Serüveni: Mâturîdî Eksenli Bir Bilgi Tartışması". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2020), 115-161.

Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ömer. *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmi'l-İlâhî: Metafizik*. çev. Ekrem Demirli vd. İstanbul: Fikriyat Yayınevi, 2022.

İsfahânî, Râgıb. Ebü'l-Kâsım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal. *Müfredâtü elfâzı'l-Kur'ân*. thk. Safvân 'Adnân Dâvûdî. Dımaşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem-Dâru'ş-Şâmiyye, 2011.

Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *Dinin Temel İlkeleri* (*el-Muhtasar fi usuli'd-Din*). çev. Hulusi Arslan. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.

Mâturîdî, Ebû Mansûr Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. çev. S. Kemal Sandıkçı vd. 18 Cilt. İstanbul: Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınları, 2020.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Kitâbu't-Tevhîd -Açıklamalı Tercüme-*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.

Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Bahru'l-kelâm*. thk. Muhammed es-Seyyid el-Bersici. Amman: Darü'l-Feth li'd-Dirasat ve'n-Neşr, 1435/2004.

Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *et- Temhîd fi usûli'd-din*. thk. Muhammed Abdurrahman eş- Şâğûl. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye, 2006.

Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Tabsıratü'l-edille fî usûli'd-dîn*. nşr. Hüseyin Atay. 1. Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 1993.

Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Tabsıratü'l-edille fî usûli'd-dîn*. nşr. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün. 2. Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 2003.

Rudolph, Ulrich. "Mâtürîdî'nin İlâhî Hikmet Anlayışı". çev. Yunus Öztürk-Ersin Kabakcı. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/34 (2018/2), 777-786.

Tûsî, Nasiruddin. *Ahlâk-ı Nâsırî*. çev. Anar Gafarov-Zaur Şükürov. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.

Yalçın-Arslan, Ebubekir-Hulusi. "Ebü'l-Muîn en-Nesefi'de Hikmet Kavramı ve Kötülük Problemi". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 10/1 (2019), 35-55.

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed. *Tâcu'l-arûs*. 40 Cilt. thk. Mustafa Hicâzî. Kuveyt: Vizâratü'l-İ'lâm, 1998.

***

Aslan, İbrahim. *Kâdî Abdülcebbâr'a Göre Aklın ve Dilin Sınırlarında Kur'an.* Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

Aydınlı, Osman. "Mu'tezile'nin Allah Tasavvuru". *Mezheplerin Tanrısı – İslam Mezheplerinin Tanrı Anlayışı*. ed. Mustafa Tekin. 122-153. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2022.

Aydınlı, Osman. "Süryanî Bilginlerin Çeviri Faaliyeti ve Mu'tezilî Düşünceye Etkisi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2007), 7-33.

Aydınlı, Osman. *Akılcı Din Söylemi –Farklı yönleriyle Mu'tezile Ekolü-*. Ankara: Hititkitap Yayınları, 2010.

Aydınlı, Osman. *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü: Tarihi ve Öğretisi*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.

Aydınlı, Osman. *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.

Bağdâdî. Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed. *el-Fark beyne'l-fırak.* neşr. M. Muhyiddin Abdulhamid. Beyrut: Dârü'l-Marife, ts.

Bağdâdî. Ebû Mansûr Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed. *Usulu'd-Din*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1981/1401.

Bâkıllânî, Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib. *et-Temhîd fi'r-red 'ale'l-Mülhideti'l-Mu'attıla*. thk. M. Muhammed el-Hudayrî. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabi, 1947.

Brunschvig, Robert. "Mu'tezile ve Aslah". çev. Hulusi Arslan. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2/4 (2002), 235-249.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Razi. *Ahkâmu'l-Kur'an*. thk. M. es-Saduk Kamhâvî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 1992.

Cüveynî, İmâmu'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdillâh. *İnanç Esasları Kılavuzu: Kitabu'l-İrşad*. çev. A. Bülent Baloğlu vd. Ankara: TDV Yayınları, 2010.

Demir, Osman. "Mu'tezile'de İnsan Psikolojisi: Kâdî Abdülcebbâr'ın Güdü (Dâ'î) Teorisi". *Usûl Ve Esaslarıyla Mu'tezile'ye Giriş*. ed. Ömer Türker-Yunus Cengiz. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.

Ebû Reşid Nisaburi. Said b. Muhammed. *Fi't-Tevhid*. thk. Muhammed Abdulhadi Ebû Ride. Kahire: Vizâretü's-Sekâfe, 1385/1965.

Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail. *el-İbane an usuli'd-diyane*. thk. Hüseyin Mahmud. Kahire: Dâru'l-Ensâr, 1977.

Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail. *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*. thk. Helmut Ritter. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1980/1400.

Hakîm es-Semerkandi, Ebü'l-Kasım İshak b. Muhammed. *Kitabu Sevadi'l-a'zam fi'l-Kelam*. İstanbul: Matbaatu İbrahim, ts.

Hatîb Bağdadî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit. *Tarihu Bağdad*. 14 Cilt. Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1931/1349.

Hayyât, Ebü'l-Hüseyn Abdürrahîm b. Muhammed. *el-İntisar ve'r-red ala İbni'r-Ravendi el-Mülhid*. thk. H. Samuel Nyberg. Beyrut: Dâru'l-Arabiyye, 1993.

Hayyât, Ebü'l-Hüseyn Abdürrahîm b. Muhammed. *Kitâbü'l-İntisâr Mu'tezile Savunusu*-. çev. Alim Yıldız. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.

İbn Manzûr, Ebû Fazl Cemaleddin Muhammed b. Mukerrem el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1994.

İbn Nedim, Ebü'l Ferec Muhammed b. İshak. *Fihrist*. thk. Rıza Teceddüd. Beyrut: Daru'l-Mesîre, 1988.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Hâtimî. *Arau Ebi Bekr b. el-Arabi'l-kelâmiyye ve nakduhu li'l-felsefeti'l-Yunaniyye el-Avasım mine'l-kavasım*. thk. Ammar Talibî. Cezair: eş-Şeriketü'l-Vataniyye, ts.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fi tarihi'l-mulûk ve'l-ümem*. thk. M. Abdülkadir Ahmed Atâ-M. Abdülkadir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ. *Tabakâtu'l-Mu'tezile*. Thk. Susanna Diwald-Wilzer. Beyrut: el-Matbaatü'l-Katolikiyye, 1380.

İbrahimoğlu, Yunus. *Ebü'l-Hüseyin el-Hayyat ve Mu'tezilî Düşüncenin Savunusu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022.

Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Muhît bi't-teklif*. thk. Ömer Seyyid Azmî-Ahmed Fehmi Ehvânî. Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyye el-Âmme, ts.

Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-'Adl.* 6/1. Cilt. thk. Mahmûd Muhammed Kâsım vd. Kâhire: Dârü'l-Mısriyye, ts.

Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-'Adl,* 11. Cilt. nşr. Muhammed en-Neccar-Abdülhalim en-Neccar. Kâhire: ed-Dâru'l-Mısriyye, 1965.

Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-'Adl*. 13. Cilt. thk. Abu'l-Alâ el-Afifî vd. Kâhire: ed-Dâru'l-Mısriyye, 1962.

Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-'Adl.* 14. Cilt. thk. Mustafâ es-Sakâ vd. Kahire: y.y., 1965.

Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-'Adl.* 15. Cilt. thk. Emin el-Hulî. Kahire: Dâru'l-Mısrıyye, 1960.

Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-'Adl.* 15. Cilt. thk. M. Muhammed el-Hudayrî vd. Kâhire: Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebî, 1965.

Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-'Adl.* 20/1. Cilt. thk. Mahmûd Muhammed Kâsım vd. Kahire: Dâru'l-Mısrıyye ts.

Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *Fadlü'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Fuad Seyyid. Tunus: Dârü't-Tunusiyye, 1986.

Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *Fırak ve tabakatu Mu'tezile.* thk. A. Sami Neşşar-İ. Muhammed Ali. İskenderiye: Matbaatü'l-Camiiyye, 1972.

Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *Müteşabihü'l-Kur'an*. nşr. Adnân M. Zerzûr. Kahire: 1969.

Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *Müteşâbihü'l-Kur'an*. thk. Adnan Zarzûr. Kahire: Mektebetu Dari't-Turâs, 1969.

Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *Şerhu'l-usûli'l-hamse -Mu'tezile'nin Beş İlkesi-*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Pasifik Ofset, 2013.

Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. thk. Abdulkerim Osman. Kahire: Mektebetü Vehbiyye, 1965.

Kutluer, İlhan. "Hikmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* İstanbul: TDV Yayınları, 1998. 17/503-511.

Kutluer, İlhan. "İbnü'r-Râvendî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 21/179-184. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Kîtabü't-Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi. Ankara: TDV Yayınları, 1423/2003.

Nasr, Seyyid Hüseyin. *İslâm ve İlim*. çev. İlhan Kutluer. İstanbul: İnsan Yayınları, 1989.

Pezdevî, Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed. *Ehl-i Sünnet Akaidî*. çev. Şerafettin Gölcük. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2013.

Sıddıkî, Mazharuddin. "Some Aspects of the Mu'tazili Interpretation of the Qur'an". *Islamic Studies* 2/1 (March 1963), 95-120.

Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed Abdilkerîm b. Ebû Bekr Ahmed. *el-Milel ve'n-nihâl*. thk. Muhammed Fehmî Muhammed. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990/1410.

Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed Abdilkerîm b. Ebû Bekr Ahmed. *Nihâyetu'l-ikdâm fî ilmi'l-Kelâm*. thk. Alfred Guillaume. London: Oxford University Press, 1934.

Tritton, A. Stanley. *İslâm Kelâmı*. çev. Mehmet Dağ. Ankara: AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983.

Van Ess, Josef. *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra*. Berlin-New York: Walter de Gruyter, 1997.

Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillah. *Silsiletu mevsuati'l-Arabiyye: Mu'cem''l-udeba*. 20 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1938/1357.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru 'alami'n-nübelâ*. thk. Şuayb Arnaut. 25 Cilt. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1993.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer el-Harezmî. *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. thk. A. Ahmed Abdulmevcud vd. 6 Cilt. Riyad: Mektebetu'l-Ubeykan, 1998.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer el-Harezmî. *el-Minhâc fî usûli'd-Dîn*. thk. Sabine Schmidtke. Beyrut: Dâru'l-Arabiyyeti li'l-Ulûm, 1428/2007.

***

Âlimler Topluluğu. *el-Usûlü's-sitte aşer*. thk. Diyâuddîn Mahmûdî vd. Kum: Müessesetü Dârü'l-Hadîs es-Sekâfe, 1. Basım., 1423.

Ayyâşî, Muhammed b. Mes'ûd el-. *Tefsîrü'l-ʿAyyâşî*. thk. Hâşim Resûlî. 2 Cilt. Tahran: Mektebetü'l-İlmiyyeti'l-İslâmiyye, 1. Basım., 1380.

Berkî, Ahmed b. Muhammed b. Hâlid. *el-Mehâsin*. thk. Celâlüddîn Muhaddis. 2 Cilt. Kum: Dârü'l-Kutubi'l-İslâmiyye, 2. Basım., 1371.

Deylemî, Hasan b. Muhammed ed-. *İrşâdü'l-kulûb ile's-sevâb*. 2 Cilt. Kum: eş-Şerîf er-Rızâ, 1. Basım., 1412.

Doğan, Servet. *İslam Düşüncesinde Hikmet*. Ankara: Fecr Yayınları, 1. Basım., 2021.

Ferâhidî, Ebû Abdirrahmân Halîl b. Ahmed el-. *Kitâbü'l-'ayn*. thk. Abdulhumeyd Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım., 2003.

Fettâl Nîşâbûrî, Muhammed b. Ahmed. *Revzetü'l-vâizîn ve besîretü'l-müteazzîn (Eski baskı)*. 2 Cilt. Kum: İntişârat-ı Rızâ, 1. Basım., 1375.

Goli, Hossein. "Descriptive semantics of the word 'Hikma' based on Verses of Holy Quran and Ahadith". *Journal of Religious Literature and Art Studies* 3/9 (2018), 99-124.

Hançerlioğlu, Orhan. *İslâm İnançları Sözlüğü*. Ankara: Remzi Kitabevi, 1. Basım., 1984.

Harrânî, Hasan b. Ali Şu'be. *Tuhefü'l-ukûl an âli'r-Resûl*. thk. Ali Ekber Ğaffârî. Kum: Câmiu'l-Müderrisîn, 2. Basım., 1404.

Hür el-Âmilî, Muhammed b. Hasan b. Ali b. Muhammed b. Hüseyin. *Tefsilü vesâilü'ş-Şîa ilâ tahsili mesâili'ş-şer'îyye*. Kum: Müessesetü Ali Beyt li İhyâi't-Turâs, 1. Basım., 1409.

Hüseynîzâde, Seyyid Ali - Hidmetî, Ebû Tâlib. "Reviş-i Hikmet-i Âmûzî der Kur'ân-ı Kerim". *Terbiyet-i İslâmî Dergisi/Journal of Islamic Education* 7/15 (1391), 7-35.

İbn Bâbeveyh, Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî b. el-Hüseyin b. Mûsâ el-Kummî. *Fezâilü'ş-Şîa*. Tahrân: el-Â'lemî, 1. Basım., ts.

İbn Bâbeveyh, Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ el-Kummî. *'Uyuni ahbari'r-Rızâ*. Tahrân: Neşr-i Cihân, 1. Basım., 1420.

İbn Bâbeveyh, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Hüseyîn. *el-Emâlî*. Tahran: Kitâbçî, 6. Basım., 1418.

İbn Bâbeveyh, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Hüseyîn. *el-Hisâl*. thk. Ali Ekber Ğaffârî. 2 Cilt. Kum: Câmiu'l-Muderrisîn, 1403.

İbn Bâbeveyh, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Hüseyîn. *Men lâ yahduruhü'l-fakîh*. thk. Ali Ekber Ğaffârî. 4 Cilt. Kum: Defter-i İntişârât-ı İslâmî, 2. Basım., 1413.

İbn Ebû Cumhûr, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. İbrâhîm el-Ahsâî. *'Avâli'l-le'âli'l-'azîziyye fi'l-ehâdîsi'd-dîniyye*. Kum: Dâru Seyyidü'ş-Şühedâ li'n-Neşr, 1. Basım., 1405.

İbn Ebü'l-Hadîd, Ebû Hâmid İzzüddîn Abdülhamîd b. Hibetillâh b. Muhammed el-Medâinî. *Şerhu Nehcü'l-Belâğa li İbn Ebü'l-Hadîd*. Kum: Mektebu Âyetullah el-Me'reşî en-Necefî, 1. Basım., 1404.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrem. *Lisânü'l-'Arab*. Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 1414.

İslâmî, Seyyid Hasan. "Dâmene-i Ma'nâî Hikmet Der Kur'ân, Ahlâk ve Hadîs". *Ulumu'l-Hadis* 43 (1386), 29-57.

Jeffery, Arthur. *The Foreign Vocabulary of The Qur'ān*. Leiden ; Boston: Brill, 2007.

Kısmü'l-Kur'ân bimecmai'l-buhusi'l-İslâmiyye. *el-Mu'cem fi fikhi'l-luğati'l-Kur'ân ve sırrı belâğatih*. ed. Muhammed Vâizâde el-Horasanî. 24 Cilt. Meşhed: Mecmau'l-Buhusi'l-İslâmiyye, 2. Basım., 1429.

Kummî, Ali b. İbrâhim. *Tefsîru'l-Kummî*. Dâru'l-Kitâb, 3. Basım., 1363.

Kutluer, İlhan. "Hikmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/503-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Küleynî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kûb b. İshâk er-Râzî. *el-Kâfî*. 25 Cilt. Kum: Dâru'l-Hadîs, 1. Basım., 1429.

Leysî Vâsıtî, Ali b. Muhammed. *Uyunü'l-hikem ve'l-mevâ'iz*. thk. Hüseyin Hasenî Bircendî. Kum: Dârü'l-Hadis, 1. Basım., 1376.

Manafov, Rafiz. "Hikmət Məfhumu - Din Və Fəlsəfənin Ortaq Dəyəri Kimi". *Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin Jurnalı* 3 (62) (2019), 39-46.

Meclisî, Muhammed Bâkır b. Muhammed Tâkî el-. *Bihârü'l-envâr*. 110 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2. Basım., 1403.

Önal, Mehmet. "Erdemli Şehir ve Hikmetli Bilgi İlişkisi". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (Şubat 2013), 35-47.

Önal, Mehmet. "İslam Düşüncesinde 'Hikmet' Kavramları". *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 4 (01 Aralık 2007), 113-122.

Râğıb el-İsfehânî, Hüseyn b. Muhammed. *Müfredât*. çev. Abdulbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 3. Basım., 2012.

Râzî, Seyyid. *Nehcü'l-belâğa*. çev. Kadri Çelik. İstanbul: Kevser Yayınları, 3. Basım., ts.

Reyşehrî, Muhammed er-. *Cevâhirü'l-hikme li'l-İmâm Ebî Abdillah el-Hüseyn*. Kum: Dârü'l-Hadîs, 1. Basım., 1385.

Reyşehrî, Muhammed er-. *Mîzânü'l-hikme*. 12 Cilt. Kum: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1. Basım., 2001.

Sâdık, Ca'fer b. Muhammed es-. *Misbâhü's-şerîa*. Beyrut: Müessesetü'l-Âlemî li'l-Matbuât, 1. Basım., 1400.

Saffâr, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan b. Furuğ. *Besâirü'd-derecât fî fedâili âli Muhammed (sas)*. thk. Muhsin b. Abbâs Ali Kuçe Bâğî. Kum: Mektebetü Âyetüllah el-Ma'reşî en-Necefî, 2. Basım., 1404.

Şavlı, Mehmet Reşat. *İslam Düşüncesinde Hikmet Anlayışı*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Tabersî, Ebû Alî Emînüddîn (Emînü'l-İslâm) el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl et. *Mecmeu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Tahran: Nâsır Husru Yayınları, 3. Basım., 1372.

Tan, Bilal. *Kur'ân'da Hikmet Kavramı*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2000.

Temîmî el-Âmidî, Ebu'l-Feth Abdülvâhid b. Muhammed et-. *Ğurerü'l-hikem ve dürerü'l-kelim*. thk. es-Seyyid Mehdî Recâî. Kum: Dârü'l-Kütübi'l-İslâmiyye, 2. Basım., 1410.

Temîmî el-Âmidî, Ebu'l-Feth Abdülvâhid b. Muhammed et-. *Tasnîfu ğurerü'l-hikem ve dürerü'l-kelim*. thk. es-Seyyid Mehdî Dirâyetî. Kum: Mektebü'l-İ'lâmi'l-İslâmî, 1. Basım., 1407.

Tirmizî, Muhammed b. Îsâ Ebû Îsâ es-Sulemî et-. *el-Câmi'u's-sahîh sünenü't-Tirmizî*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. 7 Cilt. b.y.: y.y., 1968.

Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan b. Alî et-. *Tehzîbu'l-Ahkâm fi Şerhi'l-Mukni'a*. thk. Ali Ekber el-Ğafârî. 10 Cilt. Tahran: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, 1. Basım., 1386.

Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî. *el-Emâlî*. Kum: Dâru's-Sekâfe, 1. Basım., 1414.

Tûsî, Ebû Ca'fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen. *Telhîsü'l-muhassal el-ma'rûf bi Nakdü'l-muhassal*. Beyrut: Dâru'l-Advâ, 2. Basım., 1985.

Verrâm b. Ebû Firâs, Mes'ûd b. Îsâ. *Mecmuatü'l-Verrâm*. 2 Cilt. Kum: Mektebetü'l-Fıkhiyye, 1. Basım., 1410.

Yakıt, İsmail. "Mevlâna ve Goethe'de Hikmet ve Felsefe". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1995), 1-14.

Yıldırım, Ahmet. *Din, Dünyevileşme ve Zühd*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım., 2014.

***

Aksüt, Hamza. *Aleviler Türkiye-İran-Irak-Suriye-Bulgaristan*. Ankara: Yurt Kitap-Yayın, 2009.

Aktay, Yasin. *Türk Dininin Sosyolojik İmkanı*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.

Algar, Hamid. "Bahâeddin Nakşibend". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/458-460. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Algar, Hamid. "Hâcegân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/431. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Bakır, Mahmut Riyat. *Tasavvufî Bir Kavram Olarak Cem' ve Bektaşîlik'teki Yorumu*. Ankara: Alternatif Yayınları, 2003.

Bice, Hayati. "Giriş". *Divân-ı Hikmetten Seçmeler*. Haz. Hayati Bice. 9-30. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2019.

Bice, Hayati. “Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi’nin Hayatı, Eseri ve Etkileri”. *Türk Dünyası Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı*. ed. Burhan Sayılır. 455-473. Eskişehir: y.y., 2014.

Birdoğan, Nejat. *Anadolu ve Balkanlar’da Alevi Yerleşmesi Ocaklar-Dedeler*-Soyağaçları. İstanbul: Mozaik Yayınları, 1995.

Bisâtî, *Şeyh Sâfî Buyruğu (Menâkıbu’l-Esrâr Behcetü’l-Ahrâr)*. Haz. Ahmet Taşğın. (Ankara: Rheda-Wiedenbrück Çevresi Alevi Kültür Derneği Yayınları, 2003.

Bolat vd., Ali. *Tasavvuf Tarih, Doktrin, Tenkit*. Samsun: E Yazı Yayınları, 2019.

Bozkuş, Metin. *Sivas Aleviliği*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2. Baskı, 2006.

Buyruk. Haz. Fuat Bozkurt. İstanbul: 1982.

Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Rehber Yayınları, 1997.

Coşan, Esad. *Hacı Bektaş-ı Velî Makâlât*. Ankara: Seha Neşriyat, ts.

Çetin, Osman. *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu’da İslâmiyet’in Yayılışı*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1981.

Dalkıran, Sayın. “Alevî Kimliği ve Anadolu Alevîliği Üzerine Bir Deneme”. *Ekev Akademi Dergisi* 6/10 (2002), 95-117.

Duygulu, Melih. “Deyiş”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/263. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Eraslan, Kemal. “Ahmed Yesevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/159-161. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Eraslan, Kemal. “Dîvân-ı Hikmet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/429-430. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Eraslan, Kemal. *Ahmed-i Yesevî Dîvân-ı Hikmet Seçmeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.

Erdebilli Şeyh Safî ve Buyruğu. Haz. Mehmet Yaman. İstanbul: 1994.

Erkan, Ümit. *16. Yüzyılda Osmanlı’da Kızılbaş Ayaklanmaları*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2016.

Ersal, Mehmet. *Alevilik Kavramlar ve Ocak Sistemi –Çubuk Havzası Örneği-*. Ankara: Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, 2016.

Fığlalı, Ethem Ruhi. *Türkiye’de Alevîlik Bektâşîlik*. İstanbul: Selçuk Yayınları, 1990.

Gökçe, Ferhat. *İslâm İrfan Geleneğinde Hadis Yorumu*. Ankara: TDV Yayınları, 2021.

Gölpınarlı, Abdülbaki. *Yunus Emre ve Tasavvuf*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1992.

Günay, Ünver - Güngör Harun. *Türklerin Dinî Tarihi*. İstanbul: 1997.

Günel, Aşık Durmuş. *El Ele El Hakk’a*. İstanbul: Can Yayınları, 2000.

Hoca Ahmed Yesevi. *Divân-ı Hikmetten Seçmeler*. Haz. Hayati Bice. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2019.

İmam Cafer-i Sadık Buyruğu. Haz. Adil Ali Atalay. İstanbul: Can Yayınları, 1998.

İşcan, Mehmet Zeki. “Halku’l-Kur’an Teorisi ve Dini Düşüncede Yenilik”. *Bilim, Ahlak ve Sanat Bağlamında Çağdaş İslam Algıları*. 1/163-174. Samsun: Canik Belediyesi, 2011.

Kalın, İbrahim. “Hoca Ahmed Yesevî, Hüküm ve Hikmet”. *Bilig* 80 (2017), 1-15.

Kaplan, Doğan. “Aleviliğin Yazılı Kaynaklarından Buyruklar ve Muhtevaları Üzerine”. *Uluslararası Bektaşilik ve Alevilik Sempozyumu -I-*. 233-248. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, 2005.

Kaplan, Doğan. *Yazılı Kaynaklarına Göre Alevîlik*. Ankara: TDV Yayınları, 2010.

Kara, Mustafa. “Hikmet/Tasavvuf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/518-519. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Kara, Mustafa. *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 7. Baskı, 2017.

Kara, Mustafa. *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1990.

Kasımov, Begali. “Taşkent Şarkiyat Fondunda Ahmet Yesevi Kitapları”. *Milletlerarası Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*. 55-60. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.

Köprülü, Fuad. “Ahmed Yesevî”. *İslam Ansiklopedisi*. 1/ 210-215. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978.

Köprülü, Fuad. “Bektâşîliğin Menşe’leri”. *Türk Yurdu* 2/8 (1341/1923), 121-140.

Köprülü, Fuad. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: DİB Yayınları, 1966.

Köprülü, M. Fuad. *Türk Edebiyatı Tarihi*. **S**ad. Orhan F. Köprülü - Nermin Pekin. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1981.

Kutlu, Sönmez. “Aleviliğin Dinî Statüsü: Din, Mezhep, Tarikat, Heterodoksi, Ortodoksi veya Metadoksi”. *İslâmiyât* 7/3 (2003), 31-54.

Kutlu, Sönmez. *Alevîlik-Bektaşîlik Yazıları, Alevîliğin Yazılı Kaynakları, Buyruk, Tezkire-i Şeyh Safî*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.

Kutlu, Sönmez. *Türkler’in İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri.* Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Kutluer, İlhan. “Hikmet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 17/503-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Mazıoğlu, Hasibe. *Fuzûlî ve Türkçe Divanı’ndan Seçmeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.

Melikoff, İrene. *Hacı Bektaş Efsaneden Gerçeğe*. Çev. Turan Alptekin. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 1999.

Melikoff, İrene. *Uyur İdik Uyardılar Alevîlik-Bektaşîlik Araştırmaları.* Çev. Turan Alptekin. İstanbul: Cem Yayınları, 1994.

Necdet, Kurt. “Alevi Deyişlerindeki Yesevî Öğretileri ve Hikmetleri”. *Alevilik Araştırmaları Dergisi* 12 (2016), 301-310.

Noyan, Bedri. *Bütün Yönleriyle Bektâşîlik ve Alevîlik*. Ankara: Andıç Yayınları, 1995.

Ocak, Ahmet Yaşar. “Popüler Tasavvufun Öncüsü: Ahmed-i Yesevi ve Hikmetleri (XII. Yüzyıl) I. Ahmed-i Yesevi ve Yesevilik”. *Türk Edebiyatı Tarihi I*. Ed. Talat Said Harman vd. 214-221. İstanbul: TC Kültür Bakanlığı Yayınları, 2007.

Ocak, Ahmet Yaşar. *Babaîler İsyanı, Alevîliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu’da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1996.

Ocak, Ahmet Yaşar. *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler*. Ankara: TTK Yayınları, 1992.

Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sûfîlik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.

Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*. İstanbul: TVY Yayınları, 1998.

Ocak, Ahmet Yaşar. *Türk Sufiliğine Bakışlar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.

Onat, Hasan. “Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine”. *İslâmiyât* 7/3 (2003), 111-126.

Özcan, Nuri. “Bektaşî Mûsikisi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/371-372. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Özdemir, Ali Rıza. “Alevi-Bektaşi Yolunda Ahmet Yesevi’nin Yeri”. *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 14/2 (2021), 1074-1111.

Özdemir, Cafer. “Hak Âşığı Amasyalı Fedâî Baba ve Tasavvuf Kültürü”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 83 (2017), 125-148.

Özmen, İsmail. *Alevi-Bektaşi Şiirleri Antolojisi*. 5 Cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.

Rençber, Fevzi. *Hakk Muhammed Ali Aşkı, Adıyaman Alevileri*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2016.

Roux, Jean-Paul. *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. Çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul: İşâret Yayınları, 1994.

Sarıkaya, M. Saffet. “Alevilik-Bektaşiliğin Tasavvufi Boyutu Üzerine”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 82 (2017), 9-23.

Sarıkaya, M. Saffet. *Anadolu Alevîliğinin Tarihî Arka Planı (XI-XIII. Yüzyıl)*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2003.

Sezgin, Abdülkadir. *Sosyolojik Açıdan Alevilik-Bektaşilik*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Sümer, Faruk. *Çepniler*. İstanbul: TDAV Yayınları, 1992.

Şahhüseyinoğlu, H. Nedim. *Alevi Örgütlerinin Tarihsel Süreci*. Ankara: İtalik Yayınları, 2001.

Şeker, Mehmet. *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması*. Ankara: DİB Yayınları, 1991.

Tanyu, Hikmet. *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*. Ankara: AÜİF Yayınları, 1980.

Taşğın, Ahmet. "Ayetten Nefese: Alevi-Bektaşi Edebiyatının Dönüşümü". *Alevi-Bektaşi Edebiyat Sempozyumu Yol* 18, 28-43.

Teber, Ömer Faruk. "Osmanlı Belgelerinde Alevilik İçin Kullanılan Dini - Siyasi Tanımlamalar". *Anadolu'da Aleviliğinin Dünü ve Bugünü*. Ed. Halil İbrahim Bulut. 69-80. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2010.

Teber, Ömer Faruk. *Bektâşî Erkânnâmelerinde Mezhebi Unsurlar*. Ankara: Aktif Yayınları, 2008.

Togan, Zeki Velidi. "Yesevîliğe Dair Bazı Yeni Malûmat". *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*. İstanbul: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1953.

Tur, Seyit Derviş. *Erkânname Aleviliğin İslâm'da Yeri ve Alevi Erkânları*. İstanbul: Can Yayınları, 2002.

Turan, Osman. *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi I-II*. İstanbul: Nakışlar Yayınları, 1978.

Türer, Osman. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*. İstanbul: Seha Neşriyat, 1995.

Türkel, Rifat. "Sofça Örnekleminde Kalburcu Şeyhi Pîr Ahmed Efendi ve Alevîlik Anlayışı". *İnsan ve Toplum Dergisi* 6/1 (2016), 47-70.

Uludağ, Süleyman. "Keşf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/315-317. İstanbul: TDV Yayınları, 2022.

Uludağ, Süleyman. "Nefes". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/522-523. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Üçer, Cenksu. "Ahmed Yesevî ve Yesevîliğin Alevî Nitelemeli Gelenek ya da Gruplar Üzerindeki Etkisi". *VI. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu -Yesevîlik-*. 166-190. Kastamonu: Kastamonu İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018.

Üçer, Cenksu. "Alevî Nitelemeli Gelenek ya da Ocak ve Gruplar Hakkında Yapılacak Çalışmalarda Ocak Sisteminin Dikkate Alınmasının Önemi". *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2019), 353-402.

Üçer, Cenksu. *Alevîlikte Musâhiblik.* Ankara: Araştırma Yayınları, 2. Baskı, 2015.

Üçer, Cenksu. *Anadolu'da Alevî Ocakları ve Grupları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.

Üçer, Cenksu. *Tekke, Zâviye, Dergâh'tan Cemevi'ne, Alevî Nitelemeli Gruplarda Âdâb ve Erkânın İcra Edildiği Mekanlar*. Ankara: 2017.

Üçer, Cenksu. *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevîlik*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Baskı, 2015.

Wach, Joachim. *Din Sosyolojisi.* Çev. Ünver Günay. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995.

Yalçınkaya, Ayhan. *Alevilikte Toplumsal Kurumlar ve İktidar*. Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 1996.

Yaman, Ali. *Alevilikte Dedeler Ocaklar*. İstanbul: Ufuk Matbaacılık, 1998.

Yaman, Mehmet. *Alevîlik İnanç-Edeb-Erkân*. İstanbul: Ufuk Reklamcılık ve Matbaacılık, 2001.

Yaman, Mehmet. *Alevilikte Cem*. İstanbul: y.y., 1998.

Yavuz, Yusuf Şevki. "İlham". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/98-101. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Yazıcı, Tahsin. "Haydariyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/ 35-36. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Yıldırım, Rıza. *Geleneksel Alevilik İnanç, İbadetler, Kurumlar, Toplumsal Yapı, Kolektif Bellek*. İstanbul: İletişim, 2018.

Yıldız, Harun. "Anadolu Alevîliğinin Yazılı Kaynaklarına Bir Bakış". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 30 (2004), 323-359.

Yıldız, Harun. *Anadolu Alevîliği Amasya Yöresi Bağlamında Bir İnceleme*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.

Yılmaz, Ömer. *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarîkatlar*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2017.

Yörükan, Yusuf Ziya. *Alevi-Bektaşî ve Tahtacı Nefesleri*. Der. Turhan Yörükan. Erişim: 20 Eylül 2023.

***

Beyzâvî, Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer. *Muhtasar Beydâvî Tefsiri.* çev. Şadi Eren. 4 Cilt. İstanbul: Selsebil Yayınları, 2010.

Deniz, Gürbüz. *İnsan Hürriyetinin Metafizik Temelleri*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.

Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed. *Ahkamu'n-nucûm -İslamic Philosophy* içinde-. ed. Fuat Sezgin. Frankfurt: y.y., 1996.

İbn Sina, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh. *el-İşarât ve't-tenbihât.* çev. Ali Durusoy-Ekrem Demirli. İstanbul: YEK Yayınları, 2014.

Bayraktar, Mehmet. *İslâm Felsefesine Giriş*. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *Keşşâf Tefsiri*. çev. Abdülaziz Hatip vd. 6 Cilt. İstanbul: YEK Yayınları, 2016-2020.

***

Açıkgenç, Alpaslan. *Bilgi Felsefesi: İslam Bağlamında Bilgiden, Bilimden Sistem Felsefesine*. İstanbul: İnsan Yayınları, 4. Basım., 2011.

Ardelt, Monika. "How Wise People Cope with Crises and Obstacles in Life". *ReVision: A Journal of Consciousness and Transformation* 28/1 (01 Temmuz 2005), 7-19. https://doi.org/10.3200/REVN.28.1.7-19

Ardelt, Monika - Ferrari, Michel. "Effects of Wisdom and Religiosity on Subjective Well-Being in Old Age and Young Adulthood: Exploring the Pathways Through Mastery and Purpose in Life" 31/04 (Nisan 2019), 477-489. https://doi.org/10.1017/S1041610218001680

Baltes, Paul B. - Smith, Jacqui. "Toward a psychology of wisdom and its ontogenesis". *Wisdom: Its Nature, Origins, and Development*. ed. Robert J. Sternberg. 87-120. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. https://doi.org/10.1017/CBO9781139173704.006

Banicki, Konrad. "The Berlin Wisdom Paradigm: A Conceptual Analysis of a Psychological Approach to Wisdom". *History & Philosophy of Psychology* 11/2 (2009), 25-36. https://doi.org/10.53841/bpshpp.2009.11.2.25

Beaulieu, Paul-Alan. "The Social Intellectual Settings of Babylonian Wisdom Literature". *Widsom Literatüre in Mesopotamia and İsrael*. 3-19. Atlanta: Society of Biblical of Literatüre, 2007.

Clayton, V.P - Birren, J.E. "The development of Wisdom Across the Life Span: A Reexamination of an Ancient Topic". *Life-span development and behavior* 3 (1980), 103-135.

Dankoff, Rabert. "Inner Asian Wisdom Tradition in the Pre-Mongol Period". *Journal of the American Orriental Society*, 93-94.

Doğan, Servet. *İslam Düşüncesinde Hikmet*. Ankara: Fecr Yayınları, 1.Baskı., 2021.

Semin, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yusuf el-Halebi. *Umdetü'l-Hüffâz Fî Tefsîri Eşrefi'l-Elfâz*. Beyrut: Daru'l Kurtubi'l İlmiye, 1996.

Freund, Alexandra. "Die Rolle von Zielen für die Entwicklung". *Psychologische Rundschau* 54 (Ocak 2003), 233-242. https://psycnet.apa.org/doi/10.1026/0033-3042.54.4.233

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed el-. *el-Maḳṣadü'l-esnâ fî şerḥi esmâ'illâhi'l-ḥüsnâ*. Beyrut: Dar'-u İbn Hazm, 2003.

Glück, Judith vd. “How to measure wisdom: content, reliability, and validity of five measures”. *Frontiers in Psychology* 4 (2013). https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00405

Glück, Judith. “Measurement of Wisdom”. *The Psychology of Wisdom: An Introduction*. ed. Judith Glück - Robert J. Sternberg. 89-104. Cambridge: Cambridge University Press, 2022. https://doi.org/10.1017/9781009085724.008

Glück, Judith. “Measuring Wisdom: Existing Approaches, Continuing Challenges, and New Developments”. *The Journals of Gerontology: Series B* 73/8 (10 Ekim 2018), 1393-1403. https://doi.org/10.1093/geronb/gbx140

Glück, Judith. “The Development of Wisdom”. *The Psychology of Wisdom: An Introduction*. ed. Judith Glück - Robert J. Sternberg. 175-192. Cambridge: Cambridge University Press, 2022. https://doi.org/10.1017/9781009085724.015

Glück, Judith - Robert J. Sternberg (ed.). “How Is Wisdom Measured?” *Wisdom: The Psychology of Wise Thoughts, Words, and Deeds*. 83-99. Cambridge: Cambridge University Press, 2021. https://doi.org/10.1017/9781108894296.005

Hall, G. Stanley. “Senescence: The Last Half of Life”. *American Journal of Public Health* 96/7 (Temmuz 2006), 1160-1162. https://doi.org/10.2105/AJPH.96.7.1160

İbn Âşûr, Muhammed Tahir. *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-Tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dâru’t-Tûnusiyye, 1984.

İbn Manzur, Ebu’l Fadl Cemalüddîn Muhammed b. Mükerrem. *Lisânu’l Arab*. Beyrut: Dâr-u Sadır, 1968.

Kur’an Yolu: Türkçe Meâl ve Tefsiri. çev. Hayreddin Karaman vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2. Basım., 2007.

Keklik, Nihat. *Felsefenin İlkeleri*. İstanbul: Doğuş Yayın ve Dağıtım, 1982.

Kılıç, Sadık. “Geleneğin Dünyasında Varoluşsal Huzur Bağlamında ‘Hikmet Hakikati’”. *Bilge Adamlar Düşünce Kültür ve Edebiyat Dergisi* 27 (2011), 5-12.

Kindi, Ebu Yusuf Yakup b. İshak. *Fi’s-Sına’ati’l-Uzma*. ed. Azmi Taha es-Seyyid Ahmet. Nicosia: Daru’ş-Şebab, 1987.

Kunzmann, Ute - Baltes, Paul B. “Beyond the traditional scope of intelligence: Wisdom in action”. *Models of intelligence: International perspectives*. 329-343. Washington, DC, US: American Psychological Association, 2003.

Kunzmann, Ute - Baltes, Paul B. “The Psychology of Wisdom: Theoretical and Empirical Challenges”. *A handbook of wisdom: Psychological perspectives*. 110-135. New York, NY, US: Cambridge University Press, 2005. https://doi.org/10.1017/CBO9780511610486.006

Kunzmann, Ute - Glück, Judith. “Wisdom and Emotion”. *The Cambridge Handbook of Wisdom*. ed. Robert J. Sternberg - Judith Glück. 575-601. Cambridge University Press, 1. Basım, 2019. https://doi.org/10.1017/9781108568272.027

Li, Shu-Chen - Kunzmann, Ute. “Research on Intelligence in German-Speaking Countries”. *International Handbook of Intelligence*. ed. Robert J. Sternberg. 135-169. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. https://doi.org/10.1017/CBO9780511616648.006

Pasupathi, Monisha vd. “Seeds of Wisdom: Adolescents’ Knowledge and Judgment about Difficult Life Problems.” *Developmental Psychology* 37/3 (2001), 351-361. https://doi.org/10.1037/0012-1649.37.3.351

Pennebaker, James W. - Stone, Lori D. “Words of wisdom: Language use over the life span”. *Journal of Personality and Social Psychology* 85/2 (2003), 291-301. https://doi.org/10.1037/0022-3514.85.2.291

Pfeifer, Samuel. “Empirische Definitionen der Weisheit”. *Weisheit als Ressource in der Psychotherapie: Ein Überblick*. ed. Samuel Pfeifer. 7-12. essentials. Wiesbaden: Springer Fachmedien, 2015. https://doi.org/10.1007/978-3-658-09583-3_3

Rudolph, Kurt. “Wisdom”. *Encyclopedia of Religion*. 4951. Newyork: Thomson Gale, 2.Baskı., 2005.

Sowarka, Doris. *Weisheit im Kontext von Person, Situation und Handlung: eine empirische Untersuchung alltagspsychologischer Konzepte alter Menschen*. Berlin : Stuttgart: Max-Planck Institut für Bildungsforschung ; Klett-Cotta [distributor], 1989.

Staudinger, Ursula M. vd. “The Psychometric Location of Wisdom-Related Performance: Intelligence, Personality, and more?” *Personality and Social Psychology Bulletin* 11/23 (1997), 1200-1214. https://doi.org/10.1177/01461672972311007

Staudinger, Ursula M. “Wisdom and the social-interactive foundation of the mind”. *Interactive minds: Life-span perspectives on the social foundation of cognition*. 276-315. New York, NY, US: Cambridge University Press, 1996.

Sternberg, Robert. “Principles of Teaching for Successful Intelligence”. *Educational Psychologist* 33/2 (01 Mart 1998), 65-72. https://doi.org/10.1207/s15326985ep3302&3_2

Sternberg, Robert J. vd. (ed.). *Applying Wisdom to Contemporary World Problems*. Cham: Springer International Publishing, 2019. https://doi.org/10.1007/978-3-030-20287-3

Sternberg, Robert J. “What Is Wisdom and How Can We Develop It?” *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 591/1 (Ocak 2004), 164-174. https://doi.org/10.1177/0002716203260097

Sternberg, Robert J. “Why People Often Prefer Wise Guys to Guys Who Are Wise: An Augmented Balance Theory of the Production and Reception of Wisdom”. *The Cambridge Handbook of Wisdom*. ed. Robert J. Sternberg - Judith Glück. 162-181. Cambridge University Press, 1. Basım, 2019. https://doi.org/10.1017/9781108568272.009

Sternberg, Robert J. “Why schools should teach for wisdom: The balance theory of wisdom in educational settings”. *Educational Psychologist* 36/4 (2001), 227-245. https://doi.org/10.1207/S15326985EP3604_2

Sternberg, Robert J. “Wisdom and its relations to intelligence and creativity”. *Wisdom: Its Nature, Origins, and Development*. ed. Robert J. Sternberg. 142-159. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. https://doi.org/10.1017/CBO9781139173704.008

Sternberg, Robert J. - Judith Glück (ed.). *The Psychology of Wisdom: An Introduction*. Cambridge University Press, 1. Basım, 2022. https://doi.org/10.1017/9781009085724

Sternberg, Robert J. - Glück, Judith. *Wisdom: The Psychology of Wise Thoughts, Words, and Deeds*. New York: Cambridge University Press, New edition., 2021.

Streib, Heinz. *Wisdom and the Other: Responsiveness in Development between the Egocentric and Xenocentric Style*. PsyArXiv, 2022.

Tokur, Behlül. *Klasik ve Güncel Konularıyla Din Psikolojisi*. Ankara: Sonçağ Akademi, 1.Baskı., 2020.

Wink, Paul - Helson, Ravenna. “Practical and Transcendent Wisdom: Their Nature and Some Longitudinal Findings”. *Journal of Adult Development* 4/1 (Ocak 1997), 1-15. https://doi.org/10.1007/BF02511845

Yaran, Cafer Sadık. “Knowledge, Wisdom and ‘Sophialogıcal’ Epistemology” 14 (2006), 29-46.

Zemahşeri, Ebü’l-Kāsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *Esasu’l-Belağa*. Beyrut: Daru’l Fikir, 1989.

***

Akarsu, Bediha. *Felsefe Terimler Sözlüğü.* İstanbul: İnkılap Yayınevi, 1988.

Akseki, Ahmet Hamdi. *İslâm Fıtri Tabii ve Umumi Bir Dindir*. Ankara: DİB Yayınları, 2018.

Akyürek, Süleyman. “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Kavram Haritalarının Kullanımı”. *Değerler Eğitimi Dergisi* 1/3 (Temmuz 2003), 65-85.

Akyürek, Süleyman. *Din Öğretiminde Kavram Öğretimi.* İstanbul: Dem Yayınları, 2004.

Altıntaş, Ramazan. “Seyyid Kutub’un Cahiliyye Anlayışı”. *Marife Dergisi* 3 (2009), 75-84.

Ateş, Süleyman. *Kur’an-ı Kerim Tefsiri*. 3 Cilt. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2009.

Attas, Nakip. *Modern Çağ ve İslâmî Düşünüşün Problemleri*. çev. M. Erol Kılıç. İstanbul: İnsan Yayınları, 1989.

Aydın, Mehmet Zeki *Din Öğretiminde Yöntemler.* Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016.

Aydın, Muhammed Şevki. *Din Eğitimi Bilimi*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.

Aydınlı, Abdullah. “İbn Ümmü Mektûm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/434. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Baloğlu, Adnan Bülent. *Din Nedir Ne Değildir?.* Ankara: DİB Yayınları, 2022.

Bardakoğlu, Ali. *İslâm Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşmek.* İstanbul: Kuramer Yayınları, 2020.

Başaran, İbrahim Ethem. *Eğitim Psikolojisi Modern Eğitimin Psikolojik Temelleri*. Ankara: Yargıcı Matbaası, 1994.

Batman, Elif. *Din Eğitimi Açısından Hikmet Kavramı.* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Bilgiz, Musa. *Kur’an’da Bilgi Kavramsal Çerçeve Bilgi Türleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

Bilici, Ali Rıza. *Gelişim ve Eğitim Odaklı Çocuk Psikolojisi ve Din*. İzmir: Akademik Gelişim, 2015.

Binbaşıoğlu, Cavit. *Eğitim Psikolojisi*. Ankara: Yargıcı Matbaası 1995.

Bovet, Pierre. *Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi.* çev. Selahaddin Odabaşı. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1958.

Buhârî, Ebû ‘Abdullah Muhammed b. İsmâ‘îl b. İbrâhîm el-Cu‘fî. *el-Câmiu’s-sahîh*. thk. Şu‘ayb el-Arna’ût vd. 5 Cilt. Beyrut: er-Risâletü’l-‘Âlemiyye, 2011.

Cebeci, Suat. *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1996.

Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü***.** İstanbul: Paradigma Yayınları, 2000.

Cürcani, Seyyid Şerif. *Ta’rifat Arapça Türkçe Terimler Sözlüğü*. çev. Arif Erkan. İstanbul: Bahar Yayınları, 1997.

Çağrıcı, Mustafa. “Adalet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/341. İstanbul: Türkiye TDV Yayınları, 1988.

Çağrıcı, Mustafa. “Cehâlet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/218. İstanbul: Türkiye TDV Yayınları, 1993.

Çağrıcı, Mustafa. “Hak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/137. İstanbul: Türkiye TDV Yayınları, 1997.

Çağrıcı, Mustafa. “Zulüm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/507. İstanbul: Türkiye TDV Yayınları, 2013.

Çetin, Abdülkadir. “Hikmet Kavramı Örneğinde Yaygın Din Eğitiminde Bir Kavram Öğretimi Denemesi”. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (Haziran 2013), 41-59.

Dodurgalı, Abdurrahman. “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinde İletişim Problemleri ve Bazı Teklifler”. *Orta Dereceli Okullarda Din Eğitim-Öğretiminin Problemleri*. 52-75 Kayseri: İlahiyat Bilimleri Araştırma Vakfı Yayınları, 1998.

Doğan, Mehmet. *Büyük Türkçe Sözlük*. Ankara: Vadi Yayınları, 2001.

Doğan, Recai–Tosun, Cemal. *İlköğretim 4. ve 5. Sınıflar İçin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi*. Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2002.

Ece, Hüseyin Kerim. *İslâm'ın Temel Kavramları*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2000.

Fayda, Mustafa. "İfk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/509. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Goldman, Ronald. *Readiness for Religion A Basis for Developmental Religious Education*. Londan: Routledge and Kegan Paul, 1965.

Hançerlioğlu, Orhan. *Felsefe Ansiklopedisi*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 1993.

Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*. çev. Selahaddin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 1997.

İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-Ezdî el-Basrî. *Cemherati'l-luğa*. Beyrut: Daru's-Sadır, 2010.

İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyin Ahmed el-Hemedânî. *Mu'cemu mekayisi'l-luga*. Beyrut: y.y., 1991.

İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyin Ahmed el-Hemedânî. *Mu'cemu mekayisi'l-luga*. Beyrut: Daru'l Fikr, 1979.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem el-Ensârî. *Lisanu'l Arap*. 15 Cilt. Beyrut: Daru Sadır, 1990.

İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn el-Cezeri. *en-Nihaye fi garibi'l hadis ve'l-eser*. Riyad: Daru İbni'l-Cevzi, 2000.

İzutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Allah ve İnsan*. çev. Süleyman Ateş. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1975.

Kızılabdullah, Yıldız. "Din Öğretiminde Kavram Öğretimi". *Ortaokul 5-8 Düşünen Sınıflarda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi*. ed. Cemal Tosun. 335-357. Ankara: Pegem Akademi, 2016.

Köylü- Oruç, Mustaf-Cemil. *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*. Ankara: Nobel Yayınları, 2017.

Minyavi, Ebü'l-Munzir. *el-Mu'tasar min şerhi Muhtasaru'l-usûl min ilmi'l-usûl*. el-Mektebetu'ş- Şâmile, 2010.

Olguner, Fahrettin. "Batıl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/147. İstanbul: Türkiye TDV Yayınları, 1992.

Özcan, Hanifi. "Maturidiye Göre 'Hikmet' Terimi". *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 2 (1998), 42-46.

Özlem, Doğan. *Mantık.* İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1994.

Öztürk, Yaşar Nuri. *Kur'ân'ın Temel Kavramları*. İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 2014.

Paçacı, İbrahim. "Cehalet". *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: DİB Yayınları, 2017.

Phillips, Janet. *Oxford Wordpower Dictionary*. Oxford: Oxford Universty Press, 2016.

Rağıb el-İsfehani, Ebü'l Kasım Hüseyn b. Muhammed el-Mufaddal. *Müfredat Kur'an Kavramları Sözlüğü.* çev. Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.

Rağıb el-İsfehani, Ebü'l Kasım Hüseyn b. Muhammed el-Mufaddal. *Müfredâtu Elfazi'l Kur'an*. Şam: Daru'l-Kalem, 1997.

Taştekin, Osman. *Kavram Atlası Din ve Eğitim Bilimi I*. Ankara: Gazi Kitapevi, 2020.

Taylan, Necip. *Mantık Tarihçesi Problemleri.* İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1996.

TDK, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

Tehanevi, Muhammed A'la b. Ali b. Muhammed. *Keşşafu ıstılahati'l-fünun*. Kalkuta: y.y., 1862.

Uğur, Hakan. "Kur'an'da Hikmet Kavramı". *Marife* 10/3 (2010), 135-158.

Uludağ, Süleyman. "Abes". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/305. İstanbul: Türkiye TDV Yayınları, 1988.

Ulutürk, Veli. “Kur’an’da Zulüm Kavramı”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1990), 120-142.

Ülgen, Gülten. *Kavram Geliştirme: Kuramlar ve Uygulamalar*. Ankara: Setma, 1996.

Üzüm, İlyas. “Hüküm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/464. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Vygotsky, Lev Semyonovich. *Düşünce ve Dil*, çev. Semih Koray. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları 1998.

Yapıcı, Mehmet. “Yapılandırmacılık”. *Eğitim Psikolojisi*. 570-598. Ankara: Anı Yayıncılık, 2017.

Yavuz, Kerim. “Dini İnancın Gelişiminde Nativizim ve Tecrübecilik Problemi”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1986), 129-142.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur’ân Dili*. İstanbul: Azim Yayınları, t.y.

Zebidi, Ebü’l Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhamed. *Tacu’l-arus min cevahiri’l-kamus*. Beyrut: Daru’s-Sadır, ts.